

บทที่ 4

พระพุทธศาสนาในอินเดีย หลังยุคพุทธกาล

เนื้อหาบทที่ 4

พระพุทธศาสนาในอินเดียหลังยุคพุทธกาล

4.1 พระพุทธศาสนาหลังพุทธปรินิพพาน 500 ปี

4.1.1 การสังคายนาครั้งที่ 1

4.1.2 การสังคายนาครั้งที่ 2

4.1.3 การสังคายนาครั้งที่ 3

4.2 พระพุทธศาสนาในยุค พ.ศ.500–1000

4.2.1 ร่องรอยและบ่อเกิดของนิกายมหายาน

4.2.2 แนวคิดและความเชื่อพื้นฐานของนิกายมหายาน

4.2.3 มหายานสองสายที่มีต้นกำเนิดในอินเดีย

4.3 พระพุทธศาสนาในยุคเสื่อมจากอินเดีย

4.3.1 การเผยแพร่ของลัทธิพุทธตันตрян

4.3.2 พระพุทธศาสนาภายใต้การอุปถัมภ์ของฝ่ายอาณาจักร

4.3.3 สาเหตุที่ทำให้พระพุทธศาสนาเสื่อมจากอินเดีย

แนวคิด

1. การสังคายนาพระธรรมวินัยในอินเดียซึ่งยอมรับกันในฝ่ายเถรวาทมี 3 ครั้ง คือ ภายหลังจากพุทธปรินิพพานได้ 3 เดือน พระมหากัสสปะก็ปรารภเหตุที่มีภิกษุกล่าวจ้วงจาบพระธรรมวินัย จึงชักชวนภิกษุสงฆ์ให้ทำการสังคายนาพระธรรมวินัยครั้งแรก ซึ่งนับเป็นครั้งที่สำคัญที่สุดเพราะได้รวบรวมพุทธวจนะมาทรงจำรักษาไว้เป็นแบบแผนและสืบทอดด้วยมุขปาฐะต่อมาในการสังคายนาครั้งที่ 2 ซึ่งปรารภเหตุภิกษุชาววัชชีประพฤตินอกพระธรรมวินัย ภิกษุวัชชีบุตรไม่ยอมรับมติ จึงแยกไปทำสังคายนาต่างหากและเรียกตัวเองว่า มหาสังฆิกะ จึงทำให้สงฆ์แตกออกเป็น 2 ฝ่าย และในการสังคายนาครั้งที่ 3 สมัยพระเจ้าอโศกซึ่งปรารภเหตุเดียรฉัตรปลอมบวชในพระศาสนา จึงปรากฏว่าคณะสงฆ์ได้แยกเป็น 18 นิกายแล้วอย่างชัดเจน

2. การเกิดขึ้นของนิกายมหายานในอินเดีย ดำเนินไปอย่างค่อยเป็นค่อยไป โดยเน้นการปรับปรุงวิธีเผยแผ่พระพุทธศาสนาเสียใหม่ ทั้งยังปฏิรูปเปลี่ยนแปลงคำสอนดั้งเดิมเพื่อให้สามารถแข่งกับศาสนาพราหมณ์-ฮินดูที่กำลังเฟื่องฟูอยู่ในขณะนั้นได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการมุ่งเน้นอุดมคติพระโพธิสัตว์โดยการอุทิศตนเพื่อช่วยเหลือผู้อื่น ถือว่าเป็นแกนกลางของคำสอนทั้งหมดในฝ่ายมหายานและยกย่องว่าโพธิสัตว์ยานเป็นหนทางอันสูงสุดเพราะสามารถช่วยเหลือสรรพสัตว์ไปได้มากที่สุด ภายหลันมหายานยังได้แตกเป็นนิกายย่อยๆ อีก ได้แก่ นิกายมหายมิกะ และนิกายโยคจาร

3. พระพุทธศาสนาได้ผ่านการเปลี่ยนแปลงอย่างต่อเนื่อง นับตั้งแต่พระพุทธศาสนาดั้งเดิมในยุคพุทธกาล ซึ่งต่อมาได้แบ่งออกเป็น 2 สาย คือ เถรวาทอันเป็นนิกายที่ยึดมั่นรักษาสืบทอดแก่นคำสอนดั้งเดิมไว้อย่างเหนียวแน่น อีกสายหนึ่งคือ มหายานที่ปรับเปลี่ยนคำสอนไปตามความจำเป็นของยุคสมัย และต่อมาเกิดเป็นพุทธตันตระหรือวัชรยานที่ผสมผสานลัทธิฮินดูมีการข้องแวะเรื่องเพศ จนแทบจะไม่เหลือต้นเค้าของพระพุทธศาสนาแบบดั้งเดิมไว้เลย

4. สาเหตุที่ทำให้พระพุทธศาสนาต้องสูญสิ้นไปจากอินเดีย สรุปได้ 2 ประการคือ ประการแรกเกิดจากสาเหตุภายใน คือความอ่อนแอของพุทธบริษัทเอง เริ่มต้นจากความประพฤติก่อหายนต่อพระธรรมวินัยของพระภิกษุสงฆ์ จนละเลยการปฏิบัติธรรมอันเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา ความขัดแย้งแตกแยกทางความคิดของหมู่สงฆ์ที่เน้นการโต้แย้งกันในเชิงทฤษฎีมากกว่าการปฏิบัติ ได้ก่อให้เกิดการแตกความสามัคคีกันในหมู่ชาวพุทธ ซึ่งถือว่าเป็น

สาเหตุที่สำคัญเสียยิ่งกว่าสาเหตุภายนอก คือ ภัยจากการผสมกลมกลืนของศาสนาฮินดูซึ่งเป็นคู่แข่งสำคัญของพระพุทธศาสนาตลอดมา รวมถึงภัยจากศาสนาอิสลามที่เข้าทำลายล้างพระพุทธศาสนาอย่างถอนรากถอนโคน

5. ความมั่นคงของพระพุทธศาสนาจะต้องประกอบด้วยปัจจัยที่สำคัญคือ ชาวพุทธต้องเป็นชาวพุทธที่แท้จริง มีความรู้ความเข้าใจในคำสอนของพระพุทธศาสนาอย่างถูกต้อง จึงจะนำหลักธรรมมาใช้ในการดำเนินชีวิตจริง และที่สำคัญคือชาวพุทธจะต้องมีความสามัคคีกัน เว้นจากการให้ร้ายกัน พระพุทธศาสนาจึงจะมั่นคงอยู่ได้อย่างแท้จริง

วัตถุประสงค์

1. เพื่อให้นักศึกษาสามารถสรุปเหตุการณ์สำคัญที่เกิดขึ้นในอินเดียภายหลังพุทธกาล ซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับการเผยแผ่และสืบทอดพระพุทธศาสนามาถึงปัจจุบัน

2. เพื่อให้นักศึกษาเข้าใจบ่อเกิดของพระพุทธศาสนามหายาน ที่มาของแนวคิดคำสอนระบบความเชื่อและการปฏิบัติของฝ่ายมหายานที่ต่างไปจากพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท ตลอดจนวิธีประยุกต์คำสอนเพื่อการเผยแผ่ศาสนาซึ่งเป็นเอกลักษณ์ของฝ่ายมหายาน

3. เพื่อให้นักศึกษาเข้าใจอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ที่มีผลต่อพระพุทธศาสนา ตลอดจนเหตุการณ์สำคัญที่เป็นจุดเปลี่ยนทำให้พระพุทธศาสนาเข้าสู่ยุคเสื่อม

4. เพื่อให้นักศึกษาเข้าใจสาเหตุที่ทำให้พระพุทธศาสนาเสื่อมไปจากอินเดียและสามารถวิเคราะห์เหตุปัจจัยที่มีผลต่อความเสื่อมสูญหรือความมั่นคงของพระพุทธศาสนาได้

5. เพื่อให้นักศึกษาซาบซึ้งถึงความสำคัญของพระพุทธศาสนาและตระหนักถึงหน้าที่ของชาวพุทธที่จะต้องช่วยกันธำรงรักษาพระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองสืบไป

บทที่ 4

พระพุทธศาสนาในอินเดียหลังยุคพุทธกาล

4.1 พระพุทธศาสนาหลังพุทธปรินิพพาน 500 ปี

ในมหาปรินิพพานสูตรมีข้อความตอนหนึ่งกล่าวถึงโอวาทที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสกับพระอานนท์ว่า “อานนท์บางที่พวกเธออาจจะคิดว่า ปาพจน์มีพระศาสดาล่วงลับไปแล้ว พวกเราไม่มีพระศาสดา ข้อนี้พวกเธอไม่พึงเห็นอย่างนั้น ธรรมและวินัยที่เราแสดงแล้ว บัญญัติแล้วแก่เธอทั้งหลาย หลังจากเราล่วงลับไป ก็จะเป็นศาสดาของเธอทั้งหลาย”¹

พระพุทธดำรัสนี้เป็นสิ่งยืนยันอย่างชัดเจนว่า พระผู้มีพระภาคทรงให้ความสำคัญกับ ธรรมและวินัยที่พระองค์ได้ทรงแสดงไว้ดีแล้วอย่างสูงยิ่ง ทรงยกธรรมและวินัยนั้นไว้ในฐานะ ศาสดาแทนพระองค์เอง นั่นหมายความว่า เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานไป แล้ว ธรรมและวินัยถือเป็นสิ่งแทนพระศาสดาและเป็นตัวพระศาสนาที่แท้จริงที่พุทธบริษัทจะต้องช่วยกันรักษาให้ดำรงคงอยู่สืบไป

การปรารภที่จะสังคายนาพระธรรมวินัยนั้น เริ่มมีมาแล้วตั้งแต่สมัยพุทธกาล ใน ปาสาทิกสูตร² กล่าวว่า ภายหลังจากที่นิครนถนาถบุตรผู้เป็นศาสดาของศาสนาเซนได้สิ้นชีวิต สานุศิษย์ได้ทะเลาะกันขนานใหญ่จนแตกแยกนิกายกัน พระพุทธองค์ทรงปรารภเหตุนี้ ตรัส แนะนำให้พระสงฆ์ทั้งปวงร่วมกันสังคายนาพระธรรมวินัยไว้เพื่อให้พรหมจรรย์คือพระศาสนา ดำรงอยู่ได้นาน และเพื่อประโยชน์และความสุขแก่มหาชน ทั้งนี้เพราะไม่ทรงปรารถนาให้สาวกทั้งหลายต้องแตกแยกทะเลาะวิวาทกันเหมือนอย่างสาวกของศาสนาเซนที่ต่างทุ่มเถียงกันว่า ก่อนนี้ศาสดาของตนได้สอนไว้อย่างไร

ฉะนั้น ในเวลาต่อมา พระสารีบุตรจึงได้แสดงวิธีการสังคายนาร้อยกรองพระธรรมวินัย ไว้เป็นแบบแผนโดยท่านได้รวบรวมคำสอนที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงไว้เป็นข้อธรรมต่าง ๆ มาแสดงตามลำดับหมวด ตั้งแต่หมวดหนึ่งถึงหมวดสิบ มีตัวอย่างดังปรากฏในสังคีตสูตร³

¹ ทีฆนิกาย มหาวรรค, เล่ม 13 ข้อ 141 หน้า 320

² ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค, เล่ม 15 ข้อ 94-106 หน้า 258-271

³ ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค, เล่ม 16 ข้อ 221-363 หน้า 157-263

สังคายนา (Buddhist Council) หรือสังคีติ มาจากคำว่า สัม (พร้อมกัน) + คีติ (การสวด) ซึ่งแปลตามตัวอักษรว่า การสวดพร้อมกัน แปลตามรูปศัพท์ว่า ร้อยกรอง คือประชุมสงฆ์จัดระเบียบหมวดหมู่พระพุทธรวณะ แล้วรับทราบทั่วกันในที่ประชุมนั้นว่าตกลงกันอย่างนี้ แล้วก็มี การท่องจำสืบต่อกันมา

แต่เดิมนั้นการสังคายนาปรารภเหตุความมั่นคงแห่งพระพุทธศาสนา จึงจัดระเบียบหมวดหมู่พระพุทธรวณะไว้ ในครั้งต่อๆ มา ปรากฏว่ามีการถือผิด ตีความหมายผิด ก็มีการชำระวินิจฉัยข้อที่ถือผิดหรือตีความหมายผิดนั้น ซึ่งขาดว่าที่ถูกต้องควรเป็นอย่างไร แล้วก็ทำการสังคายนาโดยการทบทวนระเบียบเดิมบ้าง เพิ่มเติมของใหม่อันเป็นทำนองบันทึกเหตุการณ์บ้าง จัดระเบียบใหม่ในบางข้อบ้าง ในชั้นหลังๆ เพียงการจารึกลงในใบลาน การสอบทานข้อผิดในใบลาน ก็เรียกกันว่าสังคายนา ไม่จำเป็นต้องมีเหตุการณ์ถือผิดหรือเข้าใจผิดเกิดขึ้น¹

สำหรับการสังคายนาที่เกิดขึ้นในประเทศอินเดียนั้น มีด้วยกัน 4 ครั้ง การสังคายนาที่เป็นที่ยอมรับกันของทุกนิกาย คือ การสังคายนาครั้งที่ 1 และครั้งที่ 2 ส่วนการสังคายนาครั้งที่ 3 ยอมรับกันเฉพาะฝ่ายเถรวาทส่วนมหายานและหินยานนิกายอื่นไม่มีการกล่าวถึงการสังคายนาครั้งนี้ สำหรับการสังคายนาครั้งที่ 4 ที่ทำกันในอินเดียภาคเหนือโดยมีพระเจ้ากนิษกะทรงอุปถัมภ์นั้น ฝ่ายเถรวาทไม่ยอมรับ เพราะถือว่าเป็นส่วนของฝ่ายมหายานที่สืบสายแยกกันไป ตลอดจนภาษาที่รองรับคัมภีร์ก็ใช้ต่างกันคือฝ่ายเถรวาทใช้ภาษาบาลี ส่วนฝ่ายมหายานใช้ภาษาสันสกฤตในที่นี้จึงขอกกล่าวถึงเฉพาะการสังคายนาครั้งที่ 1-3 ซึ่งเป็นที่ยอมรับกันในฝ่ายเถรวาทเท่านั้น

4.1.1 การสังคายนาครั้งที่ 1

ปฐมสังคายนา	: หลังจากพุทธปรินิพพาน 3 เดือน
ประธานสงฆ์	: พระมหากัสสปเถระ มีพระอุบาลีเป็นผู้เรียบเรียง
สวดพระวินัย พระอานันทเป็นผู้เรียบเรียงสวดพระสูตร
ผู้เข้าร่วมประชุมสังคายนา	: พระอรหันตชีณาสพจำนวน 500 รูป
องค์อุปถัมภ์	: พระเจ้าอชาตศัตรู
เหตุปรารภในการทำสังคายนา	: พระสุภัททะกล่าวจ้วงจาบพระธรรมวินัย
สถานที่ประชุมทำสังคายนา	: ถ้ำสัตตบพณคูหา ข้างภูเขาวเอการบรรพต เมืองราชคฤห์
ระยะเวลาในการประชุม	: กระทำอยู่ 7 เดือนจึงสำเร็จ

¹ สุชีพ ปุญญานุภาพ, พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน, 2539 หน้า 6-7

บันทึกเหตุการณ์สำคัญ :

หลังจากที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้วได้เพียง 7 วัน เหล่าพระสาวกที่ยังไม่ได้บรรลุพระอรหันต์ ต่างมีความเศร้าโศกเสียใจเป็นอันมาก แต่มีพระภิกษุรูปหนึ่งชื่อว่า สุภัททะ กลับดีใจพูดว่า “พระพุทธานิพพานเสียแล้วก็ดีต่อไปจะได้ไม่มีใครมาคอยกล่าววว่า สิ่งนี้ควรทำ สิ่งนี้ไม่ควรทำ”

พระมหากัสสปะได้ฟังดังนั้น ก็บังเกิดความสลดใจว่า “พระพุทธานิพพานเพียงไม่กี่วัน ยังมีผู้กล่าวถ้อยคำที่ไม่สมควรเช่นนี้ ถ้าไม่จัดการอะไรลงไป ปล่อยให้เหินห่างเสียก็จะนำความเสื่อมเสียมาสู่พระพุทธศาสนา สิ่งที่ไม่ใช่ธรรมไม่ใช่วินัยจักเจริญ สิ่งที่เป็นธรรมเป็นวินัยจะเสื่อมกำลัง พวกอธรรมวาทีจักเจริญ พวกธรรมวาทีจักเสื่อมถอย” ดังนั้นเมื่อถวายพระเพลิงพระพุทธรูปเสร็จแล้ว ท่านจึงชักชวนภิกษุทั้งหลายให้มาร่วมทำสังคายนา

ในระหว่างสังคายนา พระอานนท์ได้แจ้งให้ที่ประชุมสงฆ์ทราบว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงอนุญาตว่า ถ้าสงฆ์เห็นสมควรก็สามารถเพิกถอนสิกขาบทเล็กน้อยได้ แต่ที่ประชุมมีความเห็นไม่ตรงกันว่าสิกขาบทเล็กน้อยหมายความว่าถึงสิกขาบทใดบ้าง พระมหากัสสปะจึงสรุปว่าจะไม่เพิกถอนสิกขาบทที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้แล้ว และจะไม่บัญญัติสิกขาบทที่พระองค์ไม่ได้บัญญัติไว้ ซึ่งที่ประชุมสงฆ์ก็รับรองเป็นเอกฉันท์ จึงเป็นหลักปฏิบัติต่อพระวินัยของคณะสงฆ์มาจนถึงปัจจุบัน โดยเฉพาะคณะสงฆ์เถรวาท

หลังจากการทำสังคายนาผ่านไปไม่นานนัก มีพระเถระรูปหนึ่งชื่อว่า ปุราณะ พร้อมด้วยบริวารประมาณ 500 รูป อยู่จำพรรษาที่ทักขิณาศิริชนบท เมื่อท่านทราบว่า การสังคายนาเสร็จสิ้นแล้ว ท่านและบริวารจึงได้เข้าสู่กรุงราชคฤห์ พระสังคีติกาจารย์ที่ร่วมในการทำสังคายนาได้เข้าไปแจ้งให้ท่านทราบว่า พระสงฆ์ได้ทำสังคายนากันแล้ว ขอให้ท่านยอมรับมติด้วย

พระปุราณะกลับกล่าวว่า “ท่านทั้งหลาย พระเถระทั้งหลายได้ทำสังคายนาพระธรรมวินัยกันเรียบร้อยแล้ว แต่ข้าพเจ้าได้ฟังมาเฉพาะพระพักตร์ของพระพุทธานิพพาน พระองค์ตรัสว่าอย่างไร ข้าพเจ้าก็จักถือปฏิบัติตามนั้น” เมื่อได้ชี้แจงกันพอสมควรแล้ว ปุราณะมีความเห็นตรงกับพระสังคีติกาจารย์ส่วนมาก แต่ก็มีความเห็นขัดแย้งกันในเรื่องวัตร 8 ประการ ซึ่งเป็นพุทธานุญาตพิเศษที่ทรงอนุญาตให้ภิกษุทำได้ในคราวเกิดทุกข์ภัย แต่เมื่อภัยเหล่านั้นระงับก็ทรงบัญญัติห้ามมิให้กระทำอีก

สำหรับวัตร 8 ประการนั้น คือ

1. อันโตนุญจระ เก็บของที่เปื้อนยาวกาลิก คือ อาหารไว้ในที่อยู่ของตน

2. อันโตปิกกะ ให้มีการหุงต้มอาหารในที่อยู่ของตน
3. สามปิกกะ พระลงมือหุงปรุงอาหารด้วยตนเอง
4. อุคคหิตะ คือการหยิบเอาเองซึ่งของเคี้ยวของฉันที่ยังมิได้ประเคน
5. ตโตนีหตะ ของที่นำมาจากที่นิมนต์ ซึ่งเป็นพวกอาหาร
6. ปุเรภัตตะ การฉันอาหารก่อนเวลาภัตตอาหาร ในกรณีที่ได้รับนิมนต์ไว้ในที่อื่น แต่ฉันอาหารอื่นก่อนอาหารที่ตนจะต้องฉันในที่นิมนต์
7. วนัญฐะ ของที่เกิดหรือตกอยู่ในป่า ซึ่งไม่มีใครเป็นเจ้าของ
8. โปกชรณัญฐะ ของที่เกิดในสระ เช่น ดอกบัว เหง้าบัว

วัตถุทั้ง 8 ประการ เป็นพุทธานุญาตพิเศษในคราวเกิดพุทฺธิกขภัย 2 คราว คือ ที่เมืองเวสาลีและที่เมืองราชคฤห์ แต่เมื่อพุทฺธิกขภัยผ่านพ้นไปแล้ว ทรงห้ามมิให้ภิกษุกระทำพระปฺราณะและบริวารของท่านคงจะได้ทราบเฉพาะเวลาที่ทรงอนุญาต จึงปฏิบัติไปอย่างนั้น เนื่องจากการอยู่กันกระจัดกระจายคนละทิศละทาง การติดต่อบอกกล่าวอาจไม่ถึงกัน ซึ่งจะว่าท่านดีจริงก็คงไม่ใช่ เพราะท่านถือตามที่ท่านได้สดับมาจากพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเหมือนกัน เมื่อพระสังคีติกาจารย์ชี้แจงให้ท่านฟัง ท่านปฺราณะก็มีความเห็นว่า “พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงมีพระสัพพัญญุตญาณไม่สมควรที่จะบัญญัติห้ามแล้วอนุญาต อนุญาตแล้วกลับบัญญัติห้ามมิใช่หรือ”

เมื่อเป็นดังนี้ ความแตกต่างในทางข้อปฏิบัติ (สีลสามัญญตา) จึงเกิดขึ้นตั้งแต่ครั้งนั้น แต่ก็ไม่ถึงขนาดทำให้เกิดการแตกแยกเป็นนิกาย

4.1.2 การสังคายนาครั้งที่ 2

ทุติยสังคายนา	: ประมาณ พ.ศ.100
ประธานสงฆ์	: มีพระยสกาภิกขบุตรเถระเป็นประธาน
พระเรวตะเป็นผู้ถาม พระสัพพกามีเป็นผู้ตอบ
ผู้เข้าร่วมประชุมสังคายนา	: พระอรหันตชีณาสพจำนวน 700 รูป
องค์อุปถัมภ์	: พระเจ้ากาฬาศุกราช
เหตุปรารภในการทำสังคายนา	: วัตถุ 10 ประการ
สถานที่ประชุมทำสังคายนา	: วาฬิการาม เมืองเวสาลี แคว้นวัชชี
ระยะเวลาในการประชุม	: กระทำอยู่ 8 เดือนจึงสำเร็จ

บันทึกเหตุการณ์สำคัญ :

การทำสังคายนาครั้งที่ 2 ประการเรื่องวัตถุ 10 ประการที่ภิกษุชาววัชชีนำประพฤติปฏิบัติ โดยถือว่าไม่ผิดธรรมเนียมผิดวินัย ซึ่งมีใจความดังนี้

1. ภิกษุชาววัชชี: ภิกษุเก็บเกลือไว้ในเชงแล้วนำไปฉันปนกับอาหารได้ ไม่เป็นอาบัติ
(พระสัมพุทธเจ้ามีใ้ตอบว่า: การเก็บเกลือไว้ในเชง โดยตั้งใจว่าจะใส่ลงในอาหารฉันนั้นเป็นอาบัติปาจิตตีย์ เพราะเป็นการสะสมอาหารตามโภชนสิกขาบท)
2. ภิกษุชาววัชชี: ภิกษุจะฉันอาหารหลังจากตะวันบ่ายผ่านไปเพียง 2 องคุลิกี้ได้ ไม่เป็นอาบัติ
(พระสัมพุทธเจ้ามีใ้ตอบว่า: ภิกษุฉันโภชนะในเวลาวิกาล เมื่อตะวันบ่ายคล้อยไปแล้ว 2 องคุลี ต้องอาบัติปาจิตตีย์ เพราะฉันโภชนะในเวลาวิกาล)
3. ภิกษุชาววัชชี: ภิกษุฉันภัตตาหารในวัดเสร็จแล้ว ฉันเสร็จแล้วเข้าไปสู่บ้าน จะฉันอาหารที่ไม่เป็นเดนและไม่ได้ทำวินัยกรรมได้ ไม่เป็นอาบัติ
(พระสัมพุทธเจ้ามีใ้ตอบว่า: ภิกษุฉันอาหารเสร็จแล้วคิดว่าจักฉันอาหาร เข้าไปในบ้านแล้ว ฉันโภชนะที่เป็นอนติริตตะ (ไม่เป็นเดน) ผิด เป็นอาบัติปาจิตตีย์ เพราะฉันอาหารที่ไม่เป็นเดนภิกษุใช้)
4. ภิกษุชาววัชชี: ในอาวาสเดียวกันมีสีมาใหญ่ ภิกษุจะแยกทำอุโบสถได้ ไม่เป็นอาบัติ
(พระสัมพุทธเจ้ามีใ้ตอบว่า: ภิกษุจะแยกกันทำอุโบสถสังฆกรรมไม่ได้ ผิดหลักที่ทรงบัญญัติไว้ในอุโบสถขันธกะ ใครขึ้นทำต้องอาบัติทุกกฏ)
5. ภิกษุชาววัชชี: ในเวลาทำอุโบสถ แม้ว่าพระจะเข้าประชุมยังไม่พร้อมกัน จะทำอุโบสถไปก่อนก็ได้ โดยให้ผู้มาทีหลังขออนุมัติเอาเองได้ ไม่เป็นอาบัติ
(พระสัมพุทธเจ้ามีใ้ตอบว่า: สงฆ์ทำสังฆกรรมด้วยคิดว่า ให้พวกมาทีหลังอนุมัติ ทั้งที่สงฆ์ยังประชุมไม่พร้อมหน้ากัน ผิดหลักที่ทรงบัญญัติไว้ในจัมเปยยขันธกะ ต้องอาบัติทุกกฏ)
6. ภิกษุชาววัชชี: การประพฤติปฏิบัติตามพระอุปัชฌาย์อาจารย์ ไม่ว่าจะผิดหรือถูกพระวินัยก็ตาม ย่อมเป็นการกระทำที่สมควรเสมอ
(พระสัมพุทธเจ้ามีใ้ตอบว่า: การประพฤติปฏิบัติ ด้วยเข้าใจว่าอุปัชฌาย์อาจารย์ของเรา เคยประพฤติมาอย่างนี้ ไม่เป็นสิ่งที่ถูกต้อง เพราะท่านเหล่านั้นอาจประพฤติผิด

หรือถูกก็ได้ ต้องยึดหลักพระวินัยจึงจะเป็นสิ่งสมควร)

7. ภิกษุชาววัชชี: นมส้มที่แปรมาจากนมสดแต่ยังไม่กลายเป็นทหิ (เนยใส) ภิกษุฉันอาหารเสร็จแล้ว จะฉันนมนั้นทั้งที่ยังไม่ได้ทำวินัยกรรมหรือทำให้เป็นเดนตามพระวินัยก็ได้ ไม่เป็นอาบัติ

(พระสัพพกามีได้ตอบว่า: นมส้มที่ละความเป็นนมสดไปแล้ว แต่ยังไม่กลายเป็นทหิ ภิกษุฉันภัตตาหารแล้ว ห้ามภัตรแล้ว จะดื่มนมนั้นอันไม่เป็นเดนภิกษุใช้หรือยังไม่ได้ทำวินัยกรรม ไม่ควร ต้องอาบัติปาจิตตีย์ เพราะฉันอาหารที่เป็นอนติริตตะ)

8. ภิกษุชาววัชชี: สุราที่ทำใหม่ ๆ ยังมีสีแดงเหมือนสีเท้านกพิราบ ยังไม่เป็นสุราเต็มที ภิกษุจะฉันก็ได้ ไม่เป็นอาบัติ

(พระสัพพกามีได้ตอบว่า: การดื่มสุราอย่างอ่อนที่มีสีเหมือนสีเท้านกพิราบ ซึ่งยังไม่ถึงความเป็นน้ำเมา ไม่ควร เป็นอาบัติปาจิตตีย์ เพราะดื่มสุราและเมรัย)

9. ภิกษุชาววัชชี: ผ้าปูที่นั่งสีทณะอันไม่มีชาย ภิกษุจะบริโภคนิเสสก็ได้ ไม่เป็นอาบัติ

(พระสัพพกามีได้ตอบว่า: ผ้าสีทณะที่ไม่มีชาย ภิกษุจะใช้ ต้องอาบัติปาจิตตีย์ ซึ่งจะต้องตัดเสียจึงจะแสดงอาบัติตก)

10. ภิกษุชาววัชชี: ภิกษุรับและยินดีในเงินทองที่เขาถวาย ไม่เป็นอาบัติ

(พระสัพพกามีได้ตอบว่า: การรับเงินหรือยินดีซึ่งเงินและทองที่เขาเก็บไว้เพื่อตนเอง ไม่สมควรเป็นอาบัตินิสัคคิยปาจิตตีย์)

ฝ่ายพระวัชชีบุตรเมื่อไม่ได้การยอมรับจากสงฆ์จึงเสียใจแล้วพร้อมใจกันไปทำสังคายนาต่างหากที่เมืองปาฏลีบุตร มีผู้เข้าร่วมถึง 10,000 รูป เรียกตนเองว่ามหาสังคีติหรือมหาสังฆิกะ เพราะเหตุที่มีพวกมาก ในที่สุดสงฆ์จึงได้แตกออกเป็น 2 ฝ่าย คือ ฝ่ายพระสัพพกามีเถระ และภิกษุชาววัชชีที่เรียกตนเองว่ามหาสังคีติ และในกาลต่อมา จึงแตกออกเป็น 18 นิกาย โดย 7 นิกายที่แตกจากมหาสังฆิกะ เกิดเมื่อปี พ.ศ.100-200 ส่วน 11 นิกายที่แตกจากเถรวาท เกิดเมื่อปี พ.ศ.200 เป็นต้นมา

การสังคายนาในครั้งนี้ หลักฐานฝ่ายเถรวาทระบุว่าเป็นการปรารภเหตุเพื่อระงับความแตกแยกทางการปฏิบัติศีลสามัญญตา (ความเสมอกันด้วยศีล) ในกรณีของพระภิกษุชาววัชชีที่ประพฤตินอกพระธรรมวินัยดังกล่าว แต่ในปกรณ์สันสกฤตของฝ่ายมหายานที่มีชื่อว่า เกทธรรมติจักรศาสตร์ กลับชี้ประเด็นไปที่เรื่องความวิบัติแห่งทิฏฐิสามัญญตาแห่งคณะสงฆ์

มีเรื่องเล่าว่า วันหนึ่งเป็นวันอุโบสถ พระมหาเทวะเป็นผู้สวดปาฏิโมกข์ แต่ท่านผู้นี้เป็นฝ่าย
อธรรมวาที ได้เสนอมติ 5 ข้อต่อที่ประชุมสงฆ์ ซึ่งมีใจความดังนี้

1. พระอรหันต์อาจถูกมารยั่วยวนจนอสุจิเคลื่อนในเวลาหลับได้
2. พระอรหันต์อาจมีอัญญาณคือความไม่รู้ในบางสิ่งได้
3. พระอรหันต์อาจมีกัณฑาคือความลึกลับในบางสิ่งได้
4. ผู้จะรู้ว่าตนได้บรรลุมรรคผลชั้นใด จำต้องอาศัยการพยากรณ์จากคนอื่น
5. บุคคลจะบรรลุพระอรหันต์ได้ด้วยการเปล่งวาจาว่า ทุกข์หนอ ฯ

ฝ่ายธรรมวาทีจึงคัดค้านประกาศทั้ง 5 ข้อของพระมหาเทวะว่า เป็นมิจฉาทิฐิ มิจฉาวาจา
แต่ฝ่ายธรรมวาทีมีจำนวนน้อย ฝ่ายเข้าข้างพระมหาเทวะมีจำนวนมากกว่า และเมื่อหาข้อยุติไม่ได้
พระเจ้ากาฬาโคกจึงต้องเสด็จมาห้ามด้วยพระองค์เอง แต่พระองค์ก็ไม่รู้จะทำอย่างไร จึงตรัส
ถามพระมหาเทวะ พระมหาเทวะถวายเป็นเหตุให้เห็นให้ตัดสินด้วยวิธีเสียงข้างมาก หรือแยกย่อยสิกา-
อธิกรณสมถวิธี ปรากฏว่าชัยชนะตกเป็นของฝ่ายพระมหาเทวะ พระเจ้ากาฬาโคกจึงประกาศ
ให้สงฆ์ปฏิบัติตามมติของพระมหาเทวะสงฆ์ฝ่ายธรรมวาทีซึ่งมีจำนวนน้อยกว่าจึงพากันจาริกไปสู่
แคว้นแคว้นอื่น

4.1.3 การสังคายนาครั้งที่ 3

ตติยสังคายนา	: ประมาณ พ.ศ.236
ประธานสงฆ์	: พระโมคคัลลีสบุตรตีสเถระ
ผู้เข้าร่วมประชุมสังคายนา	: พระอรหันต์ชื่อนาสพจำนวน 1,000 รูป
องค์อุปถัมภ์	: พระเจ้าอโศกมหาราช
เหตุปรารภในการทำสังคายนา	: เติยรเถียปปลอมเข้ามาบวชในพระพุทธศาสนา
สถานที่ประชุมทำสังคายนา	: อโศการาม เมืองปาฏลีบุตร
ระยะเวลาในการประชุม	: กระทำอยู่ 9 เดือนจึงสำเร็จ

บันทึกเหตุการณ์สำคัญ :

การทำสังคายนาครั้งที่ 3 นี้ เกิดขึ้นโดยปรารภที่มีพวกเตยรเถียปปลอมเข้ามาบวชใน
พระพุทธศาสนาเป็นจำนวนมาก เนื่องจากพระพุทธศาสนารุ่งเรืองขึ้น มีลาภสักการะเกิดขึ้นมาก
จึงมีเตยรเถียที่มุ่งแสวงหาลาภสักการะปลอมมาบวช แต่ไม่ปฏิบัติตามพระธรรมวินัย ทำให้สงฆ์
ที่ปฏิบัติชอบเกิดความรังเกียจแยกพระจริงพระปลอมไม่ออกพระสงฆ์จึงไม่ทำสังฆกรรมร่วม

กันเป็นเวลาถึง 7 ปี

ต่อมา ความทราบไปถึงพระเจ้าอโศกมหาราช พระองค์ได้รับสั่งให้อำมาตย์คนหนึ่งไป อาราธนาให้พระทำสังฆกรรมร่วมกัน เมื่อพระเหล่านั้นไม่ยินยอม อำมาตย์ถือว่าพระสงฆ์ขัด พระบรมราชโองการ จึงตัดคอพระมรณภาพไปหลายรูป พระติสสเถระซึ่งเป็นพระอนุชาของ พระเจ้าอโศกเห็นไม่ได้การจึงรีบเข้าไปขัดขวางไว้พวกอำมาตย์ไม่กล้าฆ่าพระอนุชาจึงนำความไป กราบทูลให้พระเจ้าอโศกมหาราชทรงทราบ พระเจ้าอโศกทรงตกพระทัยมาก กลัวว่าบาปกรรมจะ ตกมาถึงพระองค์ด้วย แม้ว่าอำมาตย์จะทำไปโดยพลการก็ตามที พระองค์จึงไปเรียนถาม พระเถระทั้งหลาย ปรากฏว่าท่านเหล่านั้นตอบไม่ตรงกัน ในที่สุดได้รับคำแนะนำให้ไป อาราธนาพระโมคคัลลีสบุตรติสสเถระมาวินิจฉัยให้ พระเถระได้ถวายนินิจฉัยข้อข้องพระทัยว่า เมื่อพระองค์ไม่มีความประสงค์จะให้อำมาตย์ไปฆ่าภิกษุ บาปนั้นจึงไม่มีแก่พระองค์ และให้ พระราชาทรงมั่นพระทัยในพุทธภาษิตที่ว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวเจตนาว่าเป็นกรรม บุคคลคิดแล้วจึงกระทำความกรรมด้วยกาย วาจา ใจ”

หลังจากพระเจ้าอโศกทรงสบายพระทัยเพราะได้ฟังคำวินิจฉัยของพระเถระแล้ว พระเถระจึงให้พระเจ้าอโศกทรงศึกษาสังฆธรรมทางพระพุทธศาสนา จนสามารถแยกแยะได้ว่า อะไรเป็นคำสอนของพระพุทธศาสนา และอะไรเป็นคำสอนของเจ้าลัทธินอกพระพุทธศาสนา พระเจ้าอโศกมหาราชจึงตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายมาสอบถามด้วยพระองค์เองว่า

ก็ สมฺมาสมฺพุทฺโธ = พระสัมมาสัมพุทธเจ้ามีปกติตรัสว่าอย่างไร

ถ้าพระรูปใดตอบว่า วิภชฺชาวาทิ = มีปกติจำแนก ก็ถือว่าเป็นพระที่แท้จริง ท่านที่ตอบ เป็นอย่างอื่นถือว่าเป็นพวกเดียรฉัตรปลอมเข้ามาบวชรับสั่งให้แจกผ้าขาวให้กับพวกเหล่านั้นให้สึก ออกไปเสียเป็นจำนวนมาก ในสมันตปาสาทิกาบอกว่ามีถึง 60,000 รูป เมื่อชำระสังฆมณฑล ให้หมดจดบริสุทธิ์ได้แล้ว พระเจ้าอโศกมหาราชจึงได้อาราธนาให้พระสงฆ์ทำสังฆกรรมกัน ตามปกติ

มีข้อน่าสังเกตในเรื่องนี้ 2 ประการคือ

1. การแยกระหว่างพระจริงและพระปลอมโดยการตั้งคำถาม ใครตอบถูกถือว่าเป็น พระจริง ใครตอบไม่ถูกถือว่าเป็นพระปลอม แล้วให้จับสึก น่าจะมีใช้วิธีการที่ดี เพราะสมมุติถ้า ใช้วิธีการอย่างนี้กับพระสงฆ์ในปัจจุบัน พระจริงที่ไม่ได้ศึกษามาก อาจตอบผิด ถูกจับสึก แต่ พระไม่ดีแต่ฉลาด อาจตอบถูก เป็นประเภทถึงรู้แต่ก็ไม่ปฏิบัติ เพราะคนมีความรู้ ไม่ใช่

หมายความว่า จะต้องเป็นคนดีเสมอไป ในทางกลับกัน คนมีความรู้หน่อย แต่อาจเป็นผู้ปฏิบัติดีก็ได้ หรือเหมือนการหาคนผิดโดยการถามข้อกฎหมาย ถ้าตอบถูกก็ถือว่าเป็นคนดี ถ้าตอบผิดก็ถือว่าเป็นคนร้าย ก็น่าจะไม่ใช่วิธีการที่ถูกต้อง

2. คัมภีร์ของพระพุทธศาสนากายอื่นทั้งหมดทั้งหินยานและมหายาน ไม่มีกล่าวถึงการสังคายนาครั้งที่ 3 นี้เลย มีกล่าวถึงแต่เฉพาะคัมภีร์ของเถรวาทเท่านั้น จึงทำให้นักวิชาการพระพุทธศาสนาจำนวนไม่น้อย ตั้งข้อสงสัยถึงการสังคายนาครั้งที่ 3 นี้ ว่าอาจเป็นการสังคายนาย่อยภายในของนิกายเถรวาท ไม่เกี่ยวกับนิกายอื่น ซึ่งก็คงต้องอาศัยการศึกษาค้นคว้าหาความจริงกันต่อไป

ในการทำสังคายนาครั้งนี้ พระโมคคัลลีบุตรได้แต่งคัมภีร์กถาวัตถุ ซึ่งเป็นคัมภีร์ในอภิธรรมปิฎกเพิ่มขึ้นด้วยเป็นเรื่องคำถามคำตอบเกี่ยวกับหลักธรรมทางพระพุทธศาสนามีคำถาม 500 คำตอบ 500 และเมื่อทำสังคายนาเสร็จแล้ว พระเจ้าอโศกก็ได้ส่งคณะทูตไปประกาศพระพุทธศาสนาในแคว้นและประเทศต่างๆ รวมทั้งหมดมี 9 สายด้วยกันคือ

1. พระมัชฌันติกเถระ ไปแคว้นกัศมีร์และคันธาระ อยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดีย ซึ่งได้แก่แคว้นแคชเมียร์ในปัจจุบันนี้
2. พระมหาเทวเถระ ไปมหิสสภมณฑล อยู่ทางทิศใต้ของแม่น้ำโคธาวารี ซึ่งได้แก่ไมซอร์ในปัจจุบัน (อยู่ทางทิศใต้ของอินเดียติดกับเมืองมัทราส)
3. พระรักขิตเถระ ไปทวารวดีประเทศ อยู่ในเขตกนราเหนือ ภาคตะวันตกเฉียงใต้
4. พระโยนกธัมมรักขิตเถระ ไปปรัณฑชนบทอยู่ริมฝั่งทะเลอาระเบียทิศเหนือของบอมเบย์
5. พระมหาธัมมรักขิตเถระ ไปที่แคว้นมหาราษฏร์ ภาคตะวันตกไม่ห่างจากบอมเบย์ในปัจจุบัน
6. พระมหารักขิตเถระ ไปโยนกประเทศได้แก่ เขตแดนแบคเทียในเปอร์เซียปัจจุบัน
7. พระมัชฌิมเถระ ไปหิมวันประเทศได้แก่เนปาล ซึ่งอยู่ตอนเหนือของอินเดีย
8. พระโสณเถระ และพระอุตตรเถระ ไปสุวรรณภูมิ ได้แก่ ไทย พม่า และมอญทุกวันนี้
9. พระมหินทเถระผู้เป็นโอรสพระเจ้าอโศกมหาราชได้นำพระพุทธศาสนาไปประดิษฐานที่เกาะสิงหล หรือประเทศศรีลังกาเป็นครั้งแรก

4.2 พระพุทธศาสนาในยุค พ.ศ.500–1000

ในขณะที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์ชีพอยู่ หรือแม้แต่หลังจากเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้วใหม่ๆ รูปแบบของนิกายมหายานยังไม่ได้เกิดขึ้นถึงแม้ในต้นพุทธศตวรรษที่ 2 พระพุทธศาสนาจะเริ่มแยกเป็น 2 นิกาย คือ เถรวาท (หรือสถวีรวาทิน) และอาจารย์วาท (หรือมหาสังฆิกะ) หรือแม้แต่ในพุทธศตวรรษที่ 3 พระพุทธศาสนาจะได้แตกออกเป็น 18 นิกายแล้วก็ตาม แต่ก็ยังไม่ถือว่าเป็นนิกายมหายานแต่อย่างใด เพียงแต่ถือว่าเป็นความคิดของคณาจารย์ที่ไม่ตรงกัน แต่ก็ยอมรับว่าคงมีการก่อตัวที่เป็นมหายานในช่วงนี้จนเมื่อพุทธศตวรรษที่ 6 (ประมาณพ.ศ.500 เศษๆ) พระอัสวโฆษ (Ashvagosa) ภิกษุชาวเมืองสาเกต ในสมัยพระเจ้ากนิษกะแห่งคัมภีร์ศรีทโรตปาทศาสตร์ขึ้น นิกายมหายานซึ่งเป็นกระแสที่ค่อยๆ ก่อตัวขึ้นเป็นเวลานานจึงปรากฏรูปร่างชัดเจนขึ้นในพุทธศตวรรษนี้และมีพัฒนาการต่อไปอย่างรวดเร็ว¹ ดังหัวข้อที่จะได้ศึกษากันต่อไป

4.2.1 ร่องรอยและบ่อเกิดของนิกายมหายาน

เมื่อพิจารณาถึงบ่อเกิดของพุทธศาสนาแล้ว พบว่ามีสาเหตุหลักอยู่ 2 ประการ ได้แก่ สาเหตุภายในพระพุทธศาสนา คือ การแตกเป็นนิกายต่างๆ และสาเหตุภายนอกพระพุทธศาสนา คือ การรุกรานของศาสนาพราหมณ์

1. สาเหตุภายในพระพุทธศาสนา

การแตกเป็นนิกายต่างๆ มีจุดเริ่มต้นมาจากการแตกความสามัคคีกันในหมู่สงฆ์ ด้วยเหตุ 2 ประการ คือ

1. แยกกันด้วยทิฐีสามัญญตา มีความเห็นไม่ตรงกันในเรื่องธรรม
2. แยกกันด้วยสีลสามัญญตา มีความเคร่งครัดในการรักษาพระวินัยไม่เท่ากัน

ซึ่งแม้เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่ ก็เคยเกิดขึ้นมาแล้ว หากแต่ระงับลงได้ในที่สุด ดังเช่นกรณีการทะเลาะวิวาทของภิกษุเมืองโกสัมพี ซึ่งแยกเป็นสองฝักสองฝ่าย คือ ฝ่ายพระวินัยธร 500 รูป และฝ่ายพระธรรมกถึก 500 รูป เกิดการขัดแย้งกันเกี่ยวกับเรื่องที่เป็นอาบัติและไม่เป็นอาบัติ เรื่องมีอยู่ว่าพระธรรมกถึกเหลือน้ำชำระไว้ในวันจุกฎี พระวินัยธรเห็นเข้าจึงบอกว่า “เป็นอาบัติ” ครั้นพระธรรมกถึกจะปลงอาบัติ พระวินัยธรกลับบอกว่า “ถ้าไม่มีเจตนา ก็

¹ ประยงค์ แสหนบูรณ, พระพุทธศาสนา มหายาน, 2549 หน้า 65

ไม่เป็นอาบัติ” แต่พอกลับหลัง พระวินัยธรกลับบอกพวกศิษย์ของตนว่า “พระธรรมกถึกต้องอาบัติ ก็ไม่รู้ว่า เป็นอาบัติ” พระธรรมกถึกทราบเรื่องจึงเกิดการทะเลาะวิวาทกัน จะเห็นว่า แม้ประเด็นเล็กๆ แต่ต่างฝ่ายต่างถือทิฐิถือว่าตนเองถูก อีกฝ่ายผิด และโจมตีกัน ก็อาจนำไปสู่การแตกแยก เป็นผลเสียหายต่อพระพุทธศาสนาอย่างใหญ่หลวงได้

หรืออย่างกรณีของพระเทวทัต ที่มีความคิดแปลกแยก คิดตั้งตนเป็นใหญ่ด้วยการปกครองคณะสงฆ์เสียเอง จึงได้ตั้งกฎที่ภิกษุจะต้องประพฤติ 5 ข้อ เรียกว่าบัญญัติ 5 ประการ ให้นำบริษัทของตนประพฤติแล้วนำเหล่าสาธุศิษย์เข้าเฝ้าพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทูลขอให้ออกพระพุทธบัญญัติ เป็นกฎสำหรับพระภิกษุทุกๆ รูป คือ

1. ภิกษุพึงเป็นผู้อยู่ป่าเป็นวัตรตลอดชีวิต รูปใดไปสู่ละแวกบ้าน รูปนั้นมีโทษ
2. ภิกษุพึงถือเที๋ยวบิณฑบาตเป็นวัตรตลอดชีวิต รูปใดรับนิมนต์ รูปนั้นมีโทษ
3. ภิกษุพึงถือการนุ่งห่มผ้าบังสุกุลเป็นวัตรตลอดชีวิต รูปใดรับผ้าจากคฤหบดี รูปนั้นมีโทษ
4. ภิกษุพึงถือการอยู่โคนไม้เป็นวัตรตลอดชีวิต รูปใดเข้าสู่ที่มุงที่บัง รูปนั้นมีโทษ
5. ภิกษุไม่พึงฉันทของสดคาว มีปลา เนื้อ เป็นต้นตลอดชีวิต รูปใดฉันท รูปนั้นมีโทษ

แต่พระบรมศาสดาทรงเห็นว่าเป็นการประพฤติเคร่งเกินไป จึงไม่ทรงอนุญาตตามที่ขอ ทรงประสงค์ให้ภิกษุปฏิบัติได้ตามอัธยาศัย ภิกษุปฏิบัติได้ก็เป็นการดี ถ้าไม่ประสงค์ก็สามารถปฏิบัติตามที่เห็นสมควรแก่สมณะ นับแต่นั้นมา พระเทวทัตกับบริวารก็แยกทำสังฆกรรมอีกส่วนหนึ่ง ไม่ร่วมกับใครๆ ภายหลังเมื่อสำนึกผิด จึงได้กลับมาขอขมาต่อพระบรมศาสดา แต่มายังไม่ทันถึงก็มรณภาพเสียก่อน

เมื่อพิจารณาสภาพความเป็นอยู่ของภิกษุสงฆ์ ซึ่งมีการจัดแบ่งเป็นกลุ่มเป็นสำนักอาจารย์ต่างๆ ตามอัธยาศัยของตน ดังนั้นโอกาสที่จะแตกแยกกัน ก็ย่อมจะมีมากเป็นธรรมดา แต่ทว่าในยุคสมัยพุทธกาลนั้นนอกจากจะมีพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นผู้ปกครองดูแลสงฆ์ทั้งหมดแล้วยังมีพระอัครสาวกทั้งสองคือพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ รวมทั้งเหล่าสาวกองค์สำคัญ เช่น พระอานนท์ พระอนุรุทธะ พระมหากัสสปะ พระมหากัจจายนะ เป็นต้น คอยกำกับดูแลเหล่าลูกศิษย์ของตน (สัทธิวินัยและอินทรวาลิก) และประการสำคัญคือ เหล่าพระสาวกสาวิกานี้ยุคนั้นมีผู้ที่บรรลุนิพพานเป็นพระอรหันต์กันเป็นจำนวนมาก ดังนั้นแม้ว่าจะเกิดการแตกความสามัคคีขึ้นบ้าง เหตุการณ์เหล่านั้นก็สามารถสงบลงได้โดยเร็ว และจะไม่บานปลายใหญ่โตถึงขั้นที่จะต้องแบ่งแยกเป็นนิกายแต่อย่างใด

แต่ภายหลังจากที่พระพุทธองค์ทรงเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว ความสมัครสมานสามัคคีในหมู่สงฆ์ก็มีอันเปลี่ยนแปลงไป ทั้งนี้เป็นเพราะภิกษุสงฆ์มีระดับสภาวะธรรมที่ต่างกัน มีพื้นฐานครอบครัว สังคม ภาษา การศึกษาที่แตกต่างกัน รวมถึงอาศัยอยู่ในสถานที่อันต่างภูมิประเทศและต่างวัฒนธรรมกัน¹

ด้วยพื้นฐานที่ต่างกันดังกล่าว จึงทำให้คณะสงฆ์มีความแตกต่างกันในหลายๆ ด้าน ทั้งในทางความเห็น (ทิวฐิสัมมัญญา) และข้อวัตรปฏิบัติ (ศีลสัมมัญญา) ความแตกต่างกันนี้เกิดขึ้นตั้งแต่ครั้งที่เหล่าภิกษุสงฆ์ได้กระทำการสังคายนาพระธรรมวินัยครั้งแรก โดยมีพระมหากัสสปะเป็นประธาน และพระปุราณะไม่ยอมรับในสิกขาบท 8 ข้อที่เกี่ยวกับการขบฉันดังได้กล่าวมาแล้ว แม้ว่าพระมหากัสสปะจะทักท้วงอย่างไร แต่พระปุราณะและเหล่าบริวารก็ไม่ยอมรับ ยังคงประพฤติดำเนินตามที่ได้รู้ได้รับฟังมาจากพระพุทธองค์เท่านั้น

เมื่อกาลล่วงไป 100 ปีหลังพุทธปรินิพพาน การขัดแย้งก็เริ่มปรากฏให้เห็นชัดเจนเป็นรูปธรรม จากกรณีภิกษุแตกกันออกเป็น 2 ฝ่าย อันเนื่องจากความเห็นขัดแย้งกันในเรื่องวัตถุ 10 ประการ โดยพวกหนึ่งเห็นว่า วัตถุ 10 ประการนี้ชอบด้วยพระธรรมวินัย ส่วนอีกพวกหนึ่งเห็นว่าไม่ชอบด้วยพระธรรมวินัย จึงเกิดการโต้เถียงกันอย่างรุนแรง อันเป็นมูลเหตุให้เกิดการสังคายนาครั้งที่ 2 ขณะที่อีกฝ่ายที่ไม่ยอมรับการสังคายนา ได้แยกตัวเป็นอิสระไปทำสังคายนาในที่แห่งหนึ่งต่างหาก เหตุการณ์นี้ส่งผลต่อพระพุทธศาสนาโดยตรง เพราะทำให้พระพุทธศาสนาแตกแยกออกเป็น 2 นิกายอย่างเป็นทางการเป็นครั้งแรก คือ เถรวาท (หรือสถวีรวาทิน) และอาจารย์วาท (หรือมหาสังฆิกะ)

การแตกแยกในครั้งนี้ได้ตอกย้ำให้เห็นถึงเค้าโครงของการแบ่งพระพุทธศาสนาเป็นเถรวาทและมหายานชัดเจนขึ้น โดยหลังจากนั้นไม่นาน ในช่วงสังคายนาครั้งที่ 3 พระพุทธศาสนาก็แบ่งออกเป็น 18 นิกายอย่างชัดเจน และต่อมาได้พัฒนามาเป็นนิกาย 3 สายหลัก คือ สายหินยาน สายมหายาน และสายวัชรยาน

2. สาเหตุภายนอกพระพุทธศาสนา

ในสมัยพุทธกาลนั้นการประกาศศาสนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้รับการต่อต้านจากพวกคณาจารย์เจ้าลัทธิต่างๆ เช่น ลัทธิครุฑทั้ง 6 เป็นต้น มีหลายครั้งที่เกิดการประวาทะของพระพุทธองค์กับเจ้าลัทธิหรือเหล่าสำนักศิษย์ลัทธิต่างๆ โดยเฉพาะจากศาสนาพราหมณ์ เพราะ

¹ เกษมสุข ภมรสติธย์, *พุทธศาสนา พุทธปรัชญา เถรวาท มหายานและ หินยาน*, 2541 หน้า 6

ในสมัยนั้นประชาชนนับถือศาสนาพราหมณ์กันเป็นส่วนใหญ่ ทำให้พระพุทธศาสนากลายเป็นที่สนใจของประชาชน และมีผู้หันมายอมรับนับถือพระพุทธศาสนากันมากมาย และขยายศรัทธาออกไปในวงกว้าง สร้างความสั่นสะเทือนจนถึงขั้นรากฐานกับศาสนาพราหมณ์และเจ้าลัทธิทั้งหลาย พระพุทธศาสนาจึงถูกต่อต้านโจมตี และบ่อนทำลายอยู่ตลอดเวลา ด้วยเหตุผลสำคัญที่เป็นแรงจูงใจ ดังนี้

1. พระพุทธศาสนาไม่ยอมรับคัมภีร์พระเวท (อไวทิกวาทะ)
2. พระพุทธศาสนามีคำสอนและแนวทางปฏิบัติที่เน้นศีล สมาธิ ปัญญา ทำให้ผู้ปฏิบัติสามารถเข้าถึงสัจธรรมความจริงได้ด้วยตนเอง แตกต่างไปจากที่พวกพราหมณ์และคณาจารย์ทั้งหลายสอนกันอยู่ในสมัยนั้น
3. พระพุทธเจ้าปฏิเสธระบบวรรณะที่พวกพราหมณ์บัญญัติขึ้น ไม่ยอมรับฐานะของพวกพราหมณ์ที่ใครๆ ต่างยกย่องว่าสูงส่ง
4. การเจริญเติบโตอย่างรวดเร็วของพระพุทธศาสนา¹

ดังนั้น พวกพราหมณ์ได้พยายามทุกวิถีทางในการบ่อนทำลายพระพุทธศาสนาเพื่อหาทางตั้งศาสนิกกลับคืน แต่ผลปรากฏว่าไม่ประสบความสำเร็จ เนื่องจากพระพุทธศาสนาได้เผยแผ่ไปอย่างกว้างขวางเป็นที่ยอมรับของประชาชน และได้รับการอุปถัมภ์จากกษัตริย์อย่างดี โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราชแห่งราชวงศ์เมารยะหรือโมริยะ

แต่ครั้นเมื่อราชวงศ์เมารยะดับสูญ อำมาตย์ปุชยมิตรแห่งราชวงศ์คุงคะก็ได้ปกครองอินเดียสืบต่อมา กษัตริย์พระองค์นี้ทรงเลื่อมใสในศาสนาฮินดูมากเพราะทรงเป็นพราหมณ์มาก่อน ดังนั้นคนในวรรณะพราหมณ์จึงมีโอกาสได้ขึ้นเป็นใหญ่ ศาสนาพราหมณ์ซึ่งรอจังหวะที่จะทำลายพระพุทธศาสนาอยู่แล้วจึงถือโอกาสอาศัยอำนาจทางการเมืองทำลายพระพุทธศาสนาและฟื้นฟูลัทธิศาสนาของตนเป็นการใหญ่ แม้แต่พระเจ้าปุชยมิตรเองก็แสดงพระองค์ว่าเป็นปฏิปักษ์ต่อพระพุทธศาสนาอย่างเต็มที่ ถึงกับมีการกวาดล้างพระพุทธศาสนา ทำร้ายคณะสงฆ์และทำลายวัดวาอารามของพระพุทธศาสนา โดยตั้งรางวัลให้แก่ผู้ตัดศีรษะพระภิกษุ ฟื้นฟูการบูชาโยนโดยโปรดให้ทำพิธีอัศวเมธ (การฆ่าม้าบูชาโยน) เพื่อจูงใจให้ประชาชนมานับถือศาสนาพราหมณ์เพิ่มมากขึ้น

การพยายามกวาดล้างพระพุทธศาสนาของพระเจ้าปุชยมิตร แม้ไม่อาจทำลาย

¹ เสรี วุฒิชัยธรรมวงศ์, ฝ่าปมปัญหาพุทธ-ฮินดู, 2540 หน้า 3-4

พระพุทธศาสนาให้หมดไป แต่ก็ทำให้พระพุทธศาสนามีอายุรุ่งโรจน์อยู่ ณ ศูนย์กลางเดิม แต่ไปรุ่งเรืองอยู่บริเวณทางตอนเหนือของอินเดียในแคว้นสวัต (Swat Valley) แคว้นมถุรา (Mathura) และแคว้นคันทาระ (Candara) เป็นต้น

ศาสนาพราหมณ์จึงใช้วิธีการใหม่ คือ การกลืนพระพุทธศาสนาไว้ภายใต้ระบบศาสนาฮินดู (Assimilation) หรือกล่าวง่ายๆ ว่า พยายามเปลี่ยนพระพุทธศาสนาทั้งหมดให้เป็นศาสนาฮินดูนั่นเอง ตัวอย่างที่เห็นเด่นชัดคือ การแต่งมหากาพย์ขึ้น 2 เรื่อง คือ มหาภารตะและรามายณะ จนเป็นที่แพร่หลายและได้รับความนิยมของประชาชนเป็นอันมาก โดยเฉพาะเรื่องราวจากคัมภีร์ภควัทคีตา¹ มหากาพย์ทั้งสองนี้สามารถดึงดูดผู้คนให้มาศรัทธาเลื่อมใสในพระผู้เป็นเจ้าของ และทำให้ศาสนาพราหมณ์เผยแพร่เข้าสู่มวลชนได้อย่างรวดเร็ว

นอกจากนี้ พวกพราหมณ์ยังได้พัฒนาความเชื่อด้านต่างๆ อีกหลายอย่าง เช่น การสร้างตรีมูรติให้เป็นที่พึ่งสูงสุดตามอย่างพระรัตนตรัย การสร้างวิหาร การสร้างเทวาลัยสำคัญ เป็นต้น เป็นเหตุให้ศาสนาพราหมณ์ยุคใหม่หรือศาสนาฮินดู ยิ่งขยายวงกว้างออกไปเป็นศาสนาที่มีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตของชาวอินเดียอย่างยิ่ง

จากเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น ทำให้คณาจารย์คนสำคัญในสมัยนั้นมีอายุยืนยาวอยู่ได้ต่างเห็นความจำเป็นที่ต้องทำการปฏิรูปวิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาเสียใหม่ เพื่อให้คำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นสิ่งทันสมัยทันเหตุการณ์สามารถที่จะแข่งกับศาสนาพราหมณ์ใหม่ที่กำลังเฟื่องฟูอยู่ในขณะนั้นได้

พระพุทธศาสนามหายานจึงได้ก่อตัวขึ้น โดยมีกลุ่มสำคัญที่เป็นต้นกำเนิดของมหายาน คือ นิกายมหาสังฆิกะและกิ่งของกลุ่มของนิกายมหาสังฆิกะ ซึ่งเรียกรวมว่าคณะอันธกะ มีศูนย์กลางใหญ่อยู่ตอนใต้ของอินเดียในแคว้นอันธระ²

การก่อกำเนิดเป็นนิกายมหายานดังกล่าว เป็นการเกิดแบบค่อยเป็นค่อยไป โดยการเห็นพ้องกันจากคณะสงฆ์นิกายมหาสังฆิกะ ผสมกับชาวพุทธหนุ่มสาวในขณะนั้น ที่มีความเห็นว่าต้องปรับปรุงวิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาเสียใหม่ โดยการปรับปรุงแก้ไขคตินิยมในพระพุทธศาสนาขึ้นหลายประการเพื่อให้พระพุทธศาสนาเข้าถึงหมู่ชนสามัญโดยทั่วไป

ดังนั้น นิกายมหายานจึงได้รับการทำนุบำรุงอยู่ภายใต้อาณาจักรของกษัตริย์ราชวงศ์ศาตวาหะแห่งอันธระ กษัตริย์ทุกพระองค์ในราชวงศ์นี้เป็นมิตรกับพระพุทธศาสนา และ

¹ เสรี วุฒิธรรมวงศ์, *ฝ่าปมปัญหาพุทธ-ฮินดู*, 2540 หน้า 87-89

² อภิชาติ โพธิประสิทธิ์ศาสตร์, *พระพุทธศาสนามหายาน*, 2539 หน้า 83

หลายพระองค์ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาอย่างจริงจังเรื่อยมา จนในราวพุทธศตวรรษที่ 6 นิกายมหายานก็ได้ปรากฏให้เห็นเด่นชัด เป็นนิกายใหญ่ๆ 2 นิกาย คือ นิกายมาธยมิกะ และ โยคาจาร

4.2.2 แนวคิดและความเชื่อพื้นฐานของนิกายมหายาน

แนวคิดและความเชื่อพื้นฐานในพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน ประกอบด้วยเรื่องที่เป็นหลักสำคัญดังต่อไปนี้

1. แนวคิดเรื่อง “ตริยาน”

ตามหลักคำสอนของมหายาน กล่าวถึงยาน 3 ประการ ซึ่งเป็นทางหรือวิธีสู่ความหลุดพ้น ได้แก่ สวากยาน ปัจเจกยาน และโพธิสัตว์ยาน

1) **สวากยาน** หมายถึง ทางของพระสาวกที่หวังเพียงบรรลุอรหัตตภูมิ ด้วยการรู้แจ้ง อริยสัจ 4 เพื่อข้ามพ้นวิภวสงสารเท่านั้น ไม่ได้หวังพุทธภูมิแต่อย่างใด มหายานจึงถือว่าสวากยานเป็นการทำประโยชน์เฉพาะตนในวงแคบและช่วยเหลือสรรพสัตว์ไปได้น้อย และที่สำคัญพระสาวกที่จะหลุดพ้นได้จะต้องอาศัยคำชี้แนะสั่งสอนจากพระพุทธเจ้าก่อนเพราะไม่อาจหลุดพ้นได้ด้วยความสามารถของตนเพียงลำพัง

2) **ปัจเจกยาน** หมายถึง ทางของพระปัจเจกพุทธเจ้า ผู้สามารถรู้แจ้งด้วยตนเอง แต่เมื่อหลุดพ้นแล้ว ก็ไม่อาจแสดงธรรมสั่งสอนผู้อื่นให้รู้แจ้งเห็นจริงตามตนเองได้ เพราะมีได้สั่งสมจริตในการโปรดสรรพสัตว์อื่น

3) **โพธิสัตว์ยาน** หมายถึง ทางของพระโพธิสัตว์ผู้มีจิตใจกว้างขวาง กอปรด้วยมหากรุณาในสรรพสัตว์ทั้งหลาย ตั้งจิตบำเพ็ญบารมีเพื่อมุ่งหมายพุทธภูมิซึ่งก้าวล่วงอรหัตตภูมิ โพธิสัตว์ยานจึงเป็นการสร้างเหตุอันมีพุทธภูมิเป็นผล หรือกล่าวได้ว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าฝ่ายมหายานนั้นคือเหล่าพระโพธิสัตว์ที่ได้สร้างบารมีมาด้วยการช่วยเหลือสรรพสัตว์ให้พ้นจากความทุกข์นั้นเอง

ในบรรดายานทั้งสามอย่างนี้แม้ว่าจะมีเป้าหมายอันเดียวกันคือการหลุดพ้นจากกิเลส-อาสวะ แต่อย่างไรก็ตาม สำหรับพุทธศาสนิกชนฝ่ายมหายานยังคงถือว่า โพธิสัตว์ยานเป็นทางที่สำคัญที่สุด และควรยกย่องไว้ในฐานะ “มหายาน” หรือยานที่ยิ่งใหญ่กว้างขวาง และควรยกย่องว่าเป็น “อนุตตรยาน” หรือยานที่ประเสริฐสูงสุด โดยมีข้ออุปมาที่นำฟังว่า เหมือนสัตว์ 3 ตัวคือ กระต่าย ม้า และช้างที่กำลังว่ายน้ำข้ามแม่น้ำคงคา กระต่ายไม่อาจหยั่งถึงพื้นดินได้จึงลอยน้ำข้ามไป

ส่วนม้าบางขณะก็หยั่งถึงบางขณะก็หยั่งไม่ถึง ส่วนช้างนั้นย่อมหยั่งถึงพื้นดิน แม่น้ำคงคาเปรียบได้กับภุจจสมุทบาทซึ่งเป็นธรรมอันลึกซึ้ง วิธีข้ามไปของกระต่ายเปรียบได้กับสาวกยานม้าข้ามเปรียบได้กับปัจเจกยาน ส่วนช้างข้ามเปรียบได้กับโพธิสัตว์ยาน ซึ่งเป็นยานของพระตถาคตเจ้าทั้งหลาย¹

แนวคิดเรื่องตริยาน สะท้อนให้เห็นรากฐานความเชื่อของมหายานที่มองว่าทางหลุดพ้นสายเดิมหรือสายเถรวาทนั้นเป็นทางแคบที่มุ่งเน้นเฉพาะคนบางกลุ่ม กล่าวคือผู้ที่หลุดพ้นด้วยสาวกยานได้จะต้องเป็นพระอรหันต์ผู้มีปัญญาและประกอบความเพียรมาแล้วอย่างยิ่งยวดเท่านั้น อีกทั้งผลสำเร็จที่เกิดจากความหลุดพ้นดังกล่าว ก็เป็นไปเพื่อประโยชน์แก่บุคคลผู้นั้นเพียงผู้เดียว ฉะนั้นจึงดูเหมือนว่าได้ละเลยคนส่วนใหญ่ที่ยังตั้งมั่นอยู่ในโลกไปเสีย ในขณะที่โพธิสัตว์ยานของฝ่ายมหายานกลับเป็นเหมือนพาหนะใหญ่ที่สามารถรับคนทุกประเภท ทุกชนชั้นวรรณะ ทุกเพศทุกวัย ทุกสาขาอาชีพ โดยไม่เคยปฏิเสธ หรือจำกัดว่าเป็นผู้ใด² ดังนั้นจึงควรยกย่องว่าเป็นยานอันสูงสุดเพราะสามารถช่วยเหลือสรรพสัตว์ไปได้มากที่สุดนั่นเอง

2. แนวคิดเรื่อง “พระพุทธเจ้า 3 ประเภท”

พระพุทธศาสนาในฝ่ายมหายานได้แบ่งพระพุทธเจ้าออกเป็น 3 ประเภท คือ

1) **พระอาทิพุทธเจ้า** พระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่เรียกว่าพระอาทิพุทธะนี้ เป็นผู้เกิดขึ้นมาเองก่อนสิ่งใดทั้งหมด (พระสยัมภูพุทธเจ้า) อันจะหาเบื้องต้นและเบื้องปลายมิได้ เป็นผู้ให้กำเนิดพระพุทธเจ้าประเภทอื่นๆ ทั้งหมด เป็นผู้ให้กำเนิดพระโพธิสัตว์ทั้งหลาย และให้กำเนิดสรรพสิ่งต่างๆ ทั้งหมดที่มีอยู่ในสกลจักรวาลนี้ หรืออาจกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า ทุกสิ่งทุกอย่างในอนันตจักรวาลนี้ ล้วนถือกำเนิดมาจากองค์พระอาทิพุทธะนี้ทั้งสิ้น

2) **พระธยานิพุทธเจ้า** เป็นผู้ที่เกิดมาจากอำนาจแห่งฌานของพระอาทิพุทธะเพื่อปกครองอาณาจักรและอาณาจักรย่อยๆ ที่เรียกว่าพุทธเกษตร ดังนั้นในแต่ละพุทธเกษตรจะมีพระสัมมาสัมพุทธเจ้าคอยทำหน้าที่โปรดเวไนยสัตว์อยู่หนึ่งพระองค์และสภาพแต่ละพุทธเกษตรอาจจะมี ความแตกต่างกันไปบ้างตามความเหมาะสมของการโปรดสัตว์ในพุทธเกษตรนั้นๆ

3) **พระมานุชิพุทธเจ้า** เป็นผู้ที่ถือกำเนิดมาจากพระธยานิพุทธเจ้า โดยแสดงตนออกมาในรูปของมนุษย์ธรรมดาและอุบัติขึ้นมาในโลกมนุษย์ ทั้งนี้เพื่อเป็นอุบายแห่งการสั่งสอนสรรพสัตว์ทั้งหลาย เพื่อให้เร่งปฏิบัติธรรมด้วยความไม่ประมาท

¹ อภิขัย โปธิประสิทธิศาสตร์, พระพุทธศาสนามหายาน, 2539 หน้า 110

² สุมาลี มหณรงค์ชัย, พุทธศาสนามหายาน, 2546 หน้า 11

การแบ่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าออกเป็น 3 ประเภทนั้น เนื่องมาจากความเชื่อที่ว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าย่อมมีตรีกาย หรือพระกาย 3 กาย กายที่หนึ่งเรียกว่า ธรรมกาย เป็นภาวะแห่งการรู้แจ้งของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า อันเป็นกายที่เกิดขึ้นเอง อันหาเบื้องต้นและเบื้องปลายมิได้ ธรรมกายนี้ก็คือ องค์พระอาทิพุทธะ ส่วนกายที่สองเรียกว่า สัมโภคกาย คือกายที่เป็นทิพย์ มีรัศมีรุ่งเรือง เกิดขึ้นมาในรูปของโอปปาติกะ ซึ่งกายนี้ก็คือ พระอริยานิพุทธะ และกายที่สามเรียกว่า นิรมาณกาย เป็นกายที่เนรมิตบิดเบือนขึ้นให้อยู่ในรูปของร่างกายมนุษย์ ซึ่งก็ได้แก่พระมานุषิพุทธะหรืออาจจะกล่าวอีกนัยหนึ่งว่าพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งสามประเภทนี้ความจริงแล้วถือว่าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เพียงแต่แสดงตนออกมาในภาวะที่แตกต่างกันออกไป เพื่อความเหมาะสมต่อการสั่งสอนเวไนยสัตว์ในแต่ละสถานการณ์

ดังนั้น พระมานุषิพุทธเจ้าในฝ่ายมหายาน อันได้แก่ พระทีปังกรพุทธเจ้า พระกัสสปพุทธเจ้า พระโคตมพุทธเจ้า พระเมตไตรยพุทธเจ้า และพระโกลัสชศครุพุทธเจ้า ทุกพระองค์จึงล้วนมีพระกายเป็น 3 หรือมีภาวะแตกต่างกันเป็น 3 ในพระองค์เดียว ซึ่งจะเห็นได้จากพระประธานในโบสถ์ของมหายาน ที่จะต้องมี 3 พระองค์เสมอ ทั้งนี้มีได้หมายความว่าพระพุทธรูปมี 3 องค์ แต่หมายถึงพระมานุषิพุทธะหรือพระศากยมุนีพุทธะพระองค์เดียว แต่มีพระกายเป็น 3 นี้เป็นลักษณะพระรัตนตรัยของมหายาน¹

3. แนวคิดเรื่อง “ตรีกาย”

หลักตรีกายเป็นหลักสำคัญของมหายานที่อธิบายว่าพระสัมมาสัมพุทธเจ้ามี 3 กาย เป็นหลักร่วมกันของทุกนิกาย พระสูตรต่างๆ ก็จะพูดถึงตรีกายอยู่เสมอ

ก่อนอื่นควรทำความเข้าใจว่า แรกเริ่มพุทธศาสนาในมหายานดั้งเดิมมีหลักคำสอนเรื่องกายของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าไม่ต่างจากเถรวาท กล่าวคือ ถือกันว่าพระสัมมาสัมพุทธเจ้ามีเพียง 2 กาย คือ

- นิรมาณกาย หรือที่ฝ่ายเถรวาท เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า รูปกาย อันหมายถึงทั้งกายหยาบและละเอียดเหมือนสัตว์โลกทั่วไป
- ธรรมกาย คำว่า ธรรมกายในวรรณกรรมมหายานดั้งเดิม มีความหมาย 2 ประการ คือ ประการแรก ธรรมกายเป็นกายแห่งธรรม ประมวลข้อปฏิบัติ คำสั่งสอน ซึ่งช่วยเสริมพระบารมี

¹ เสถียร พันธรัชนี, พุทธศาสนามหายาน, 2543 หน้า 70

อยู่ในฐานะพุทธคุณอย่างหนึ่ง และอีกประการหนึ่ง ธรรมกายเป็นตถาคตกาย ความเป็นอย่างนั้น หลักความจริงอันเป็นรากฐานแห่งจักรวาล¹

ต่อมาในยุคของท่านอสังคะและวสุพันธู์ คณาจารย์ของนิกายโยคจาร จึงมีการเพิ่มกายเข้ามาอีกหนึ่งกาย คือ สัมโภคกาย ทำให้เกิดเป็นแนวคิดตรีกายขึ้นมา และธรรมกายก็มีความหมายค่อนข้างไปทางเทวนิยม ดังนั้นพระกายทั้ง 3 จึงมีความหมายดังนี้

1) ธรรมกาย หมายถึง สภาวะอันเป็นอมตะ เป็นสิ่งที่ไร้รูป ไม่อาจรับรู้ได้ด้วยประสาทสัมผัส ไม่มีเบื้องต้นและที่ สุด ทั้งไม่มีจุดกำเนิดและผู้สร้าง ดำรงอยู่ได้ด้วยตนเอง แม้จักรวาลจะว่างเปล่าปราศจากทุกสิ่ง แต่ธรรมกายจะยังคงดำรงอยู่โดยไม่มีที่สิ้นสุด และมหายานยังมีความเชื่อว่า พระธรรมกายนี้เอง ที่แสดงตนออกมาในรูปของสัมโภคกายบนภาคพื้นสวรรค์ และจากสัมโภคกายนี้ก็จะแสดงตนออกมาในรูปนิรมาณกาย ทำหน้าที่สั่งสอนสรรพสัตว์ในโลกมนุษย์

2) สัมโภคกาย หมายถึง พระกายที่แท้จริงของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า กายนี้จะไม่มีการแตกดับ อยู่ในสภาวะอันเป็นทิพย์อยู่ชั่ววันรันดร์ และนอกจากนี้ มหายนยังมีความเชื่อว่า สัมโภคกายสามารถที่จะแสดงตนให้ปรากฏแก่พระโพธิสัตว์ได้ สามารถที่จะรับทราบคำสวดสรรเสริญและอ้อนวอนจากผู้ที่เลื่อมใสได้และสัมโภคกายนี้เองที่เนรมิตตนลงมาเป็นนิรมาณกายคือพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในโลกมนุษย์ เพื่อเป็นการสั่งสอนสัตว์โลก เพราะฉะนั้นแม้ในบัดนี้พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายที่เคยอุบัติขึ้นในมนุษย์โลกก็ยังคงสถิตอยู่ในสภาวะแห่งสัมโภคกายนี้ มิได้แตกดับสูญสิ้นไปเลย และพระโพธิสัตว์ทั้งหลายก็ยังสามารถเห็นและรับคำสอนจากพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเหล่านี้ได้

3) นิรมาณกาย หมายถึง กายของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่ยังตกอยู่ในไตรลักษณ์ คือยังมีการเกิด แก่ เจ็บ และตาย เหมือนมนุษย์ธรรมดาทั่วไป มหายนมีความเชื่อว่า นิรมาณกายนี้แท้จริงแล้วเป็นการเนรมิตมาจากสัมโภคกาย เพื่อเป็นอุบายในการสั่งสอนสัตว์โลก เพื่อสรรพสัตว์ทั้งหลายจะได้ไม่ตกอยู่ในความประมาท และเร่งปฏิบัติธรรมเพื่อมุ่งสู่ความพ้นทุกข์โดยเร็ว

กายแห่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้ง 3 นี้ ถือว่าเป็นแนวความคิดและทัศนคติในพระพุทธานุศาสนามหาญาณโดยเฉพาะ และแท้ที่จริงแล้วกายเหล่านี้ย่อมมีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

¹ พระมหาสมจินต์ สุมมาปญโญ, พระพุทธศาสนามหาญาณในอินเดีย พัฒนาการและสารัตถธรรม, 2527 หน้า 100

ทั้งสิ้น แตกต่างกันไปเพียงสภาวะแห่งการแสดงออกเท่านั้น โดยที่นิรมานกายเป็นการเนรมิตตนมาจากสัสมโศคกาย และสัสมโศคกายก็เป็นการเนรมิตตนมาจากธรรมกายซึ่งเป็นสิ่งที่ไร้รูป อันเป็นปรมัตถภาวะ ถือว่าเป็นสภาวะที่เป็นอมตะ และอยู่เหนือการอธิบายใดๆ ในทางโลกียวิสัย

จะเห็นได้ว่า การอธิบายภาวะของพุทธเจ้าในรูปตรีกายเช่นนี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อที่จะบอกว่าพระสัสมาสัสมพุทธเจ้าที่เป็นกายมนุษย์นั้นเป็นเพียงภาคหนึ่งของธรรมกายอันเป็นอมตะ ฉะนั้นการที่พระสัสมาสัสมพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานไป จึงเป็นเพียงการนิรมานกายย้อนกลับคืนสู่สภาวะดั้งเดิมที่เรียกว่าสัสมโศคกายเท่านั้น ซึ่งสัสมโศคกายก็หาใช่อะไร หากแต่หมายถึงภาคที่เป็นเทพของธรรมกายนั่นเอง ดังนั้นในทัศนะของมหายาน เวลานั้นพระโคตมสัสมาสัสมพุทธเจ้าก็ยังไม่ได้สูญหายไปไหน แต่ทรงอยู่ในรูปสัสมโศคกาย ณ ที่ใดที่หนึ่งในจักรวาลนี้

4. แนวคิดเรื่องพุทธเกษตร

พุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทเชื่อว่า ในจักรวาลหนึ่งๆ จะมีพระสัสมาสัสมพุทธเจ้าอุบัติขึ้นมากกว่าหนึ่งพระองค์ในเวลาเดียวกันไม่ได้ แต่ฝ่ายมหายานเชื่อต่างไปจากนี้ว่า ในจักรวาลอันเว้งว่างนี้ สามารถแบ่งเนื้อที่ออกเป็นส่วนย่อยลงไปอีกนับจำนวนไม่ถ้วน อาณาเขตย่อยๆ ของจักรวาลแต่ละอาณาเขตนี้เรียกว่าพุทธเกษตร (Pure Land) ในหนึ่งพุทธเกษตรจะมีพระสัสมาสัสมพุทธเจ้าประทับอยู่หนึ่งพระองค์ ดังนั้นพระสัสมาสัสมพุทธเจ้าในความเชื่อของมหายานจึงสามารถอุบัติขึ้นในจักรวาลพร้อมกันได้มากกว่าหนึ่งพระองค์ เมื่อเป็นดังนี้ พระสัสมาสัสมพุทธเจ้าที่อุบัติขึ้นเพื่อทำหน้าที่โปรดเวไนยสัตว์ในแต่ละจักรวาลทั้งในอดีต ปัจจุบัน อนาคต จึงมีจำนวนมากมายมหาศาลนับประมาณมิได้ดุจเมล็ดทรายในคงคานที่¹

พระสัสมาสัสมพุทธเจ้าแต่ละพระองค์ในแต่ละพุทธเกษตร ไม่ว่าจะอยู่ในภาคสัสมโศคกาย หรือนิรมานกาย ทั้งหมดล้วนแตกขยายออกมาจากธรรมกายอันเดียวกัน พระสัสมาสัสมพุทธเจ้า ในแต่ละพุทธเกษตรอาจมีลักษณะและคุณสมบัติที่ผิดแผกกันตามความเหมาะสมในการโปรดสัตว์ในพุทธเกษตรนั้นๆ แต่นั่นเป็นเพียงความแตกต่างภายนอกเท่านั้น โดยเนื้อแท้ พระสัสมาสัสมพุทธเจ้าล้วนมาจากธรรมกายเดียวกัน ดุจน้ำแม้จะอยู่คนละสถานที่ก็ล้วนเป็นน้ำ ที่มีเนื้อแท้เป็นชนิดเดียวกันนั้น

พุทธเกษตรแต่ละแห่ง แตกต่างกันไปตามบารมีของพระสัสมาสัสมพุทธเจ้าประจำพุทธเกษตรนั้น พระสัสมาสัสมพุทธเจ้าพระองค์ใดสมัยที่เป็นพระโพธิสัตว์ได้บำเพ็ญบารมีไว้มาก

¹ สมภาร พรหมทา, พุทธศาสนามหายาน นิยายหลัก, 2540 หน้า 141-142

อำนาจพระบารมีนั้นจะส่งผลให้พุทธเกษตรของพระองค์รุ่งเรืองมากกว่าพุทธเกษตรของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่บำเพ็ญบารมีธรรมมาน้อยกว่า และพุทธเกษตรที่กล่าวกันว่าเป็นพุทธเกษตรที่รุ่งเรืองที่สุด และเป็นที่ยอมรับมากที่สุดในบรรดาพุทธเกษตรทั้งหมด ก็คือสุชาวดีพุทธเกษตรอันเป็นที่อยู่ของพระอมิตาภะ

คนทั่วไปมักจะเข้าใจว่าสุชาวดีเป็นชื่อหนึ่งของพระนิพพาน แต่ในความหมายของมหายาน สุชาวดีนั้นยังไม่ใช่นิพพาน เป็นเพียงพุทธเกษตรหนึ่งเท่านั้น แต่สุชาวดีพุทธเกษตรต่างจากพุทธเกษตรที่เราอาศัยอยู่นี้ เพราะเป็นสถานที่ที่นำรีนรมย์อย่างยิ่ง ไม่มีแม้แต่อบาย-ภูมิ จึงสมบูรณ์ด้วยสิ่งอำนวยความสะดวกนานาประการ อีกทั้งอายุของผู้ที่เกิดในดินแดนแห่งนี้ก็ยาวนานมาก ฉะนั้นจึงคล้ายกับว่าเป็นสถานที่อยู่อันถาวรไป

แนวคิดเรื่องพุทธเกษตรนี้ เชื่อว่ามาจากทัศนะของฝ่ายมหายานที่มองว่า นิพพานไม่ใช่สิ่งที่คนเราจะบรรลุได้ง่ายๆ เป็นสิ่งที่อยู่ไกลเกินกว่าคนธรรมดาทั่วไปจะเอื้อมถึง นิพพานที่ต้องบรรลุถึงด้วยการปฏิบัติศีล สมาธิ ปัญญาอย่างยิ่งยวด และต้องใช้เวลาชานาน จึงถูกปรับมาให้กลายเป็นสิ่งที่สามารถเข้าถึงได้ด้วยการทำบุญ ความศรัทธาเชื่อมั่นในพระสัมมาสัมพุทธเจ้าของพุทธเกษตรนั้นๆ แล้วส่งผลให้ไปเกิดในดินแดนแห่งหนึ่ง เรียกว่าพุทธเกษตร ซึ่งมีเงื่อนไขเอื้ออำนวยแก่การเข้าถึงนิพพานต่อไปโดยไม่ยากนัก

โดยเฉพาะผู้ที่ไปเกิดในสุชาวดีพุทธเกษตร ก็ย่อมจะมีโอกาสเข้าถึงนิพพานได้ง่ายกว่าผู้ที่เกิดในพุทธเกษตรอื่น ซึ่งยังไม่แน่ว่าจะเข้าถึงนิพพานได้ภายในชาตินั้น แต่สำหรับผู้ที่เกิดในสุชาวดีพุทธเกษตรแล้ว ทุกคนย่อมเป็นผู้ที่ยังแก้ต่อนิพพาน คือจะต้องเข้าถึงนิพพานภายในชาตินี้ทุกคน

5. แนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์

แนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ (Bodhisattva) ถือเป็นแกนกลางของคำสอนทั้งหมดในคัมภีร์มหายาน และเป็นอุดมคติอันสูงส่งที่มหายานมุ่งเน้น โดยแนวคิดนี้ได้แยกเป็นเอกเทศจากความเชื่อเรื่องพระพุทธเจ้าอย่างชัดเจน กลายเป็นการบรรลุสภาพอย่างหนึ่งที่ทำให้ผู้บรรลุเป็นผู้ประเสริฐ ที่มีหน้าที่สำคัญในการช่วยเหลือดูแลชาวโลก และกลายเป็นเหล่าเทพเจ้าที่สถิตในสรวงสวรรค์

ในความเชื่อของมหายาน พระโพธิสัตว์จะมีความใกล้ชิดสรรพสัตว์มากกว่าพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และสามารถช่วยเหลือสรรพสัตว์ได้อย่างมากมาย จึงเป็นผู้ควรกราบไหว้บูชาและเป็นที่ยึดเหนี่ยวทางจิตใจ พระโพธิสัตว์จึงมีลักษณะเป็นสื่อระหว่างพระสัมมาสัมพุทธเจ้าใน

นิพพานกับบรรดามวลมนุษย์ เป็นผู้ทำหน้าที่ช่วยเหลือมนุษย์ มีอำนาจพิเศษที่สามารถจะช่วยเหลือสรรพสัตว์ได้มาก ๆ

ถึงแม้ว่าพระโพธิสัตว์ทั้งหลายล้วนตั้งความปรารถนาที่จะบรรลุพุทธภูมิให้จงได้ แต่ท่านเหล่านั้นก็ยังไม่ขอเข้านิพพานในทันที จะต้องประพฤติตามหลักคำสอนที่เรียกว่า โพธิสัตวมรรค ไปจนกว่าจะบรรลุพุทธภูมิ คือ

1) บารมี 6 หมายถึง คุณธรรมเป็นเหตุให้ถึงฝั่ง คือความสำเร็จต่าง ๆ ที่บุคคลได้ตั้งจุดมุ่งหมายเอาไว้ ซึ่งต้องบำเพ็ญให้ยิ่งยวดตราบเท่าที่ยังมิได้บรรลุพุทธภูมิ เพื่อช่วยเหลือสรรพสัตว์ ดังนั้นทางฝ่ายมหายานจึงย่อบารมี 10 หรือทศบารมีในฝ่ายเถรวาท ลงเหลือเพียงบารมี 6 คือ

- ทานปารมิตา หรือทานบารมี พระโพธิสัตว์จะต้องสละทรัพย์ ทรัพย์สิน และชีวิต เพื่อสัตว์โลกได้โดยไม่อาลัย

- ศิลปปารมิตา หรือศิลปบารมี พระโพธิสัตว์ต้องรักษาศีลอันประกอบด้วยอินทริยสังวรศีล กุศลสังคหศีล ข้อนี้ได้แก่การทำความดีสังเคราะห์สรรพสัตว์ทุกกรณี สัตวสังคหศีลคือการช่วยสรรพสัตว์ให้พ้นทุกข์

- กษานติปารมิตา หรือขันติบารมี พระโพธิสัตว์ต้องสามารถอดทนต่อสิ่งกีดกันเพื่อโปรดสัตว์ได้

- วิริยปารมิตา หรือวิริยบารมี พระโพธิสัตว์ไม่ย่อท้อต่อพุทธภูมิ ไม่รู้สึกเหนื่อยหน่ายระอาในการช่วยสัตว์

- ธ्यानปารมิตา หรือฌานบารมี พระโพธิสัตว์จะต้องสำเร็จในฌานสมาบัติทุกชั้น มีจิตไม่คลอนแคลนเพราะเหตุแห่งอารมณ์

- ปรัชญาปารมิตา หรือปัญญาบารมี พระโพธิสัตว์จะต้องทำให้แจ้งในบุคคลศูนยตา และธรรมศูนยตา

2) อัปมัณญา 4 คือ การอบรมจิตให้มีคุณสมบัติอันประกอบด้วยเมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา ทำให้คุณสมบัติเหล่านี้แผ่ไปในสรรพสัตว์ทั้งปวงไม่มีประมาณ

3) มหาปณิธาน 4 คือ ความตั้งใจอันแน่วแน่มั่นคงซึ่งพระโพธิสัตว์จะต้องมี คือ

- จะละกิเลสทั้งหลายให้หมดสิ้น

- จะศึกษาธรรมทั้งหลายให้ถ่องถ้วน (คือศึกษาให้หมดและแตกฉาน)
- จักโปรดสัตว์ทั้งหลายให้หมด
- จะต้องบรรลุนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ (บรรลุปุทธภูมิ)

4) อุดมคติ 3 คือ

- หลักมหาปัญญา เป็นผู้รู้แจ้งในสัจธรรมทั้ง 2 คือ บุคคลสัจธรรม และธรรม- สัจธรรม พิจารณาเห็นความว่างในบุคคลและธรรม ไม่ตกอยู่ในอำนาจกิเลส
- หลักมหากรุณา คือ มีจิตใจกรุณาต่อสัตว์ไม่มีขอบเขต พร้อมทั้งจะเสียสละตนเอง ทนทุกข์แทนสรรพสัตว์ เพื่อช่วยสรรพสัตว์ให้พ้นทุกข์
- หลักมหาอุบาย คือ ต้องมีกุศโลบายอันชาญฉลาด ในการแนะนำอบรมสั่งสอน ผู้อื่นให้พ้นจากทุกข์ให้เข้าถึงธรรม

อุดมคติของพระโพธิสัตว์ทั้งสามข้อนี้ นับเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน ข้อแรกหมายถึงการบำเพ็ญประโยชน์ของตนให้เพียบพร้อมสมบูรณ์ ส่วนสองข้อหลัง เป็นการบำเพ็ญประโยชน์เพื่อผู้อื่น เมตตาช่วยผู้อื่นให้พ้นทุกข์ และเป็นการสืบอายุพระศาสนาพร้อมทั้ง เผยแผ่คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าให้แพร่หลาย

ในพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน ความเป็นพระอรหันต์ก็ยังนับว่าด้อยกว่าพระโพธิสัตว์ เพราะเป็นการเอาตัวรอดแต่เพียงผู้เดียว มิได้ช่วยเหลือผู้อื่นในระหว่างการบำเพ็ญเพียรของตน แต่พระโพธิสัตว์ผู้มุ่งอนุตตรสัมมาสัมโพธิเป็นผู้ที่เสียสละอย่างยิ่ง ไม่ยอมบรรลุปุทธิในทันที เพราะอาศัยความกรุณาเป็นที่ตั้งจึงปรารถนาที่จะช่วยเหลือผู้อื่นก่อน ความคิดที่เห็นการเสียสละช่วยเหลือแก่ผู้อื่นโดยไม่คำนึงถึงความทุกข์ยากลำบากของตัวเอง จึงทำให้อุดมคติพระโพธิสัตว์มีความโดดเด่นเหนือกว่าอุดมคติพระอรหันต์ และได้รับความนิยมมากขึ้นเรื่อยๆ จนกลายเป็นแกนกลางคำสั่งสอนทั้งหมดของฝ่ายมหายานในที่สุด

เมื่อพิจารณาจากหลักการและความเชื่อของมหายานที่กล่าวมาข้างต้นทั้งหมด เราจะเห็นภาพรวมของคำสั่งสอนที่มีลักษณะพิเศษอันเป็นเอกลักษณ์ของฝ่ายมหายานโดยเฉพาะ หลักคำสั่งสอนเหล่านี้สำหรับพุทธศาสนิกชนฝ่ายเถรวาทอาจมองว่าเป็นเรื่องที่เข้าใจได้ยากเพราะห่างไกลจากคำสั่งสอนดั้งเดิมในฝ่ายเถรวาท ทั้งๆ ที่จริงแล้วก็เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับคำสั่งสอนของเถรวาททั้งหมด

การปรับปรุงคำสอนให้เข้ากับสังคมและกาลสมัยตามแนวทางของคณาจารย์ฝ่ายมหายาน ถือว่าเป็นข้อเด่นที่เป็นประโยชน์ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา แต่อย่างไรก็ดี ในประเด็นนี้มีข้อที่ควรพิจารณาคือ

1) การปรับพุทธพจน์

มหายานได้ใช้หลักจิตวิทยาที่เหนือกว่าการจูงใจคนคือปรับพุทธพจน์ให้เข้ากับบุคคลให้คนทั่วไปมีความรู้สึก ว่า พุทธภาวะนั้นอยู่แค่เอื้อม บุคคลทุกเพศทุกวัยก็อาจบรรลุพุทธภาวะนั้นได้ โดยไม่ต้องอาศัยพิธีรีตองหรือการปฏิบัติมาก เป็นการดึงพุทธธรรมเข้าหาบุคคลอย่างเหมาะสม และเกิดความรู้สึกว่าเป็นกันเอง คือพุทธธรรมอยู่ในวิสัย อยู่ในความสามารถของสามัญชนที่ยังถึงได้ โดยไม่ต้องอาศัยพิธีการอะไรให้ยุ่งยากนัก

เมื่อเปรียบเทียบกับ อาจดูเหมือนว่า ฝ่ายเถรวาทจะตั้งเป้าหมายและวิธีบรรลุเป้าหมายไว้สูงส่งและยากเกินไป และอาศัยผู้มีศรัทธาจริง ๆ จึงจะกล้าดำเนินตามเป้าหมายและบรรลุตามเป้าหมาย ทำให้สามัญชนโดยทั่วไปมองพระพุทธศาสนาในแง่สูงสุดเอื้อม จะเห็นได้ง่ายๆ ว่าแม้แต่พุทธศาสนิกชนชาวไทยส่วนใหญ่ ก็ยังมีความเห็นว่า เรื่องการปฏิบัติธรรมนั้นเป็นเรื่องของพระภิกษุเท่านั้น ยิ่งเมื่อพูดถึงการบรรลุมรรคผลด้วยแล้ว ดูจะเป็นสิ่งที่เกินวิสัย และเป็นไปไม่ได้เลยสำหรับฆราวาสผู้ที่ยังครองเรือนจะบรรลุธรรมได้ ดังนั้นจึงมักคิดว่าทางโลกและทางธรรมเป็นสิ่งที่ต้องแยกออกจากกันและยากที่จะไปด้วยกันได้

เมื่อมองในอีกแง่หนึ่ง พระพุทธศาสนาเถรวาทมุ่งที่ปัจเจกภาพเฉพาะบุคคล คือเริ่มที่ตนก่อนแล้วจึงไปหาผู้อื่น แต่มหายานมุ่งที่ผู้อื่น แล้วดึงเข้ามาหาตนเอง กล่าวง่ายๆ คือ มหายานเอาปริมาณไว้ก่อน เพราะถือว่าเมื่อคนที่สนใจธรรมะมีมากขึ้น คนที่รู้แจ้งธรรมก็ย่อมจะมีมากตามไปด้วยเป็นเงาตามตัว ด้วยเหตุนี้พระพุทธศาสนาแบบมหายาน จึงได้รับความนิยมและแพร่หลายอย่างรวดเร็วและสามารถดึงดูดความสนใจของผู้คนได้มากกว่า

2) ปัญหาที่เกิดจากการปรับพุทธพจน์

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าการปรับพุทธพจน์จะทำให้มหายานประสบความสำเร็จในการเผยแผ่ แต่ถึงกระนั้น ก็ยังก่อให้เกิดผลเสียที่เห็นได้ชัดเจนในแง่ที่ว่า

เมื่อมีการมองคำสอนหรือพระพุทธรูปในแง่ปรัชญา คือมุ่งพิจารณาในแง่เหตุผลมิใช่ในแง่ศรัทธา จึงปรากฏมีคณาจารย์มหายานตีความพระธรรมวินัยไปตามหลักเหตุผลที่แตกต่างกัน

และเนื่องจากเหตุผลที่ย่อมขึ้นอยู่กับขอบเขตแห่งแนวความคิดของบุคคลแต่ละคน ไม่จำเป็นที่บุคคลอื่นๆ จะต้องยอมรับ ดังนั้นนิกายย่อยๆ ของมหายานจึงเกิดขึ้นเรื่อยมา เมื่ออยู่ที่ใด สภาพแวดล้อมเปลี่ยนไป ความคิดที่จะปรับปรุงก็มีอยู่ อย่างไรก็ตาม ถ้าบุคคลมีจิตใจสูง พุทธพจน์ก็ไม่แปรเปลี่ยนมลทินมากนัก แต่ถ้าบุคคลมีจิตใจต่ำ พุทธพจน์ก็พลอยมัวหมองไปด้วย

ด้วยเหตุนี้ พระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทจึงมีท่าทีในการรักษาพระธรรมวินัยอย่างเคร่งครัด ซึ่งมีประโยชน์ต่อความมั่นคงของพระพุทธศาสนาในระยะยาว ในขณะที่ฝ่ายมหายานสนองความต้องการที่เหมาะสมในขณะนั้นเท่านั้น และเมื่อกาลเวลาผ่านไป มหายานก็ต้องเปลี่ยนแปลงตัวเองอยู่เรื่อยไปอย่างหลีกเลี่ยงมิได้ จึงปรากฏว่ามีนิกายของมหายานมากมายเหลือเกินในปัจจุบัน

4.2.3 มหายานสองสายที่มีต้นกำเนิดในอินเดีย

พระพุทธศานามหายานในอินเดีย สามารถแบ่งเป็นนิกายใหญ่ๆ ได้ 2 นิกาย คือ นิกายมาธยมิกะ และนิกายโยคจาร ทั้งสองนิกายเป็นที่ยอมรับกันทั่วไปในวงวิชาการว่า เป็นนิกายของฝ่ายมหายานที่มีต้นกำเนิดในอินเดีย และต่างก็มีปรัชญาคำสอนอันลึกซึ้งที่ชวนให้นักวิชาการชาวตะวันตกทั้งหลายทุ่มเทศิศึกษากันอย่างจริงจัง

1. นิกายมาธยมิกะ (Madhyamika)

คำว่า มาธยมิกะ แปลว่า ทางสายกลาง ที่ได้ชื่ออย่างนี้เพราะมุ่งเน้นคำสอนเรื่องทางสายกลาง (มัชฌิมาปฏิปทา) เป็นหลักสำคัญ แต่ทางสายกลางตามแนวคิดของนิกายมาธยมิกะ อาจห่างไกลจากสิ่งที่เราเข้าใจ นิกายมาธยมิกะถือทางสายกลางระหว่างความมีกับไม่มี ความเที่ยงกับความไม่เที่ยง เป็นต้น กล่าวสั้นๆ นิกายนี้แสดงว่าโลกนี้มีจริงก็ไม่ใช่ ไม่มีจริงก็ไม่ใช่ แต่เป็นสิ่งที่สับสนเนื่องกันเป็นปฏิจจสมุปบาท (สิ่งทั้งหลายเกิดขึ้นและดำเนินไปตามเหตุปัจจัย)

น่าสังเกตว่าทางสายกลางตามคำสอนดั้งเดิม มีความหมายไปในเชิงจริยธรรมหรือเป็นแนวทางเพื่อการปฏิบัติ ในขณะที่ทางสายกลางของนิกายมาธยมิกะกลับมีความหมายในเชิงอภิปรัชญา ซึ่งเป็นแนวคิดอันลึกซึ้งที่ดูจะไม่เกี่ยวกับการปฏิบัติเท่าใดนัก

กล่าวกันว่า นิกายมาธยมิกะเป็นนิกายแรกสุดที่แยกตัวออกมาจากมหายานกลุ่มดั้งเดิมที่มีมาก่อนหน้านั้น โดยมีท่านนาคราชุน (Nagarajuna) เป็นผู้ก่อตั้งขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 7 ท่านนาคราชุนได้อรรถาธิบายพุทธมติด้วยระบบวิชาวิธี (Dialectic) หรือวิธีโต้แย้งกันทาง

ความคิดเพื่อให้เข้าถึงความจริงในปรัชญานั้น จนสามารถกำจัดปรวาทที่ฝ่ายตรงข้ามให้พ่ายแพ้ไปทุกแห่งหน วิภาษวิธีของท่านนาคคารชุน ได้ก่อให้เกิดการตื่นตัวในวงการนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนา ทำให้มีนักคิดที่ตามมาในภายหลังยึดถือวิธีการของท่านเป็นแบบอย่างอีกมากมาย

ท่านนาคคารชุนได้เขียนคัมภีร์ไว้หลายเล่ม ผลงานชิ้นสำคัญของท่านคือ คัมภีร์มัธยมกการิกา (Madhyamakrika) ซึ่งได้รวบรวมปรัชญามาธยมิกไว้อย่างเป็นระเบียบ สอนเรื่องศุนยตา (Sunyata)¹ ว่าเป็นความแท้จริงขั้นสุดท้าย (อันติมสัจจะ) และเพราะเหตุที่นิกายนี้ยึดถือศุนยตาว่าเป็นหลักสำคัญของตนด้วย ดังนั้นจึงมีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า นิกายศุนยวาท

คัมภีร์มัธยมกการิกายังได้กล่าวอีกว่า สัจจะหรือความจริงมี 2 ชนิด คือ สมมติสัจจะ และปรมัตตสัจจะ ในสัจจะทั้ง 2 นี้ สมมติสัจจะ หมายถึง อวิชชาหรือโมหะซึ่งปิดบังความเป็นจริงจนทำให้เราเข้าใจผิดไปว่าทุกสิ่งทุกอย่างนั้นมีแก่นสาร ส่วนปรมัตตสัจจะ หมายถึง การหยั่งเห็นปรากฏการณ์ทั้งหลายว่าเป็นสิ่งสมมติ สังขารทั้งหลายไม่มีอยู่จริง เปรียบเหมือนภาพมายา แม้แต่ความหลุดพ้นก็เป็นสิ่งสมมติ เมื่อยังละสมมติสัจจะไม่ได้ก็ยังไม่บรรลุปรมัตตสัจจะไม่ได้ จากคำอธิบายตรงนี้ เราจึงตีความได้ว่า ความจริงแท้ที่มาจากอภิมะกล่าวถึงนั้น ไม่มีแก่นสารสาระใด ๆ แต่เป็นนิสรภาพหรือความหลุดพ้นจากแก่นสารทั้งปวง

หลักการของมาธยมิกะข้างต้น ดูจะเป็นเรื่องยากต่อการเข้าใจของคนทั่วไป เพราะเต็มไปด้วยการโต้แย้งเชิงเหตุผลที่ซับซ้อนและลึกซึ้ง แต่อย่างไรก็ตามบรรดานักปราชญ์ชาวตะวันตกยุคหลังที่ได้อ่านคัมภีร์ของท่านนาคคารชุนแล้ว ต่างก็ต้องยอมรับว่า ท่านนาคคารชุนเป็นนักตรรกวิทยาที่ยิ่งใหญ่ของโลกที่ไม่มีปราชญ์ชาวตะวันตกผู้ใดจะเทียบได้ แม้แต่พุทธศาสนิกชนฝ่ายมหายานเองต่างก็ยอมรับในอัจฉริยภาพด้านพุทธปรัชญาของท่าน และยกย่องท่านไว้อย่างสูงสุดในฐานะ “พระพุทธเจ้าองค์ที่สอง” ในบั้นปลายชีวิต ท่านนาคคารชุนดับขันธสัง ฆ มหาวิหารแห่งหนึ่งที่เมืองอมราวดี ในแคว้นอันธระ ทักซิณบาถ ปัจจุบันนี้ในอินเดียทางใต้ยังมีโบราณสถานแห่งหนึ่งซึ่งมีซากพระสถูปเจดีย์ชื่อว่า “นาคคารชุนโกณฑะ”²

2. นิกายโยคจาร (Yogacara)

นิกายโยคจารเป็นนิกายสำคัญที่เป็นคู่ปรับของนิกายมาธยมิกะโดยมีท่านไมเตรยนาถ

¹ ศุนยตา หรือสุญญตา ตามความหมายของนาคคารชุน เป็นความว่างที่ยากจะอธิบาย เพราะเป็นทางสายกลางระหว่างความมีกับความไม่มี ไม่สุดโต่งไปในทางยืนยัน หรือปฏิเสธอะไร

² อภิชัย โพธิประสิทธิ์ศาสตร์, พระพุทธศาสนา มหายาน, 2539 หน้า 160

(Maitreya-natha) เป็นคณาจารย์ผู้เป็นต้นกำเนิดนิกายในปลายพุทธศตวรรษที่ 8 และได้เขียนคัมภีร์ไว้หลายเล่ม เช่น อภิสมยาลังการะ มหายานสูตรลังการะ เป็นต้น แต่บางตำนานบอกว่า โยคจารเริ่มพัฒนาขึ้นอย่างช้าๆ ตั้งแต่ปี พ.ศ.700 เป็นต้นมา และพัฒนาถึงขีดสูงสุดประมาณปี พ.ศ.900 มีพื้นฐานทฤษฎีอยู่บนระบบการตีความเนื้อหาคัมภีร์ที่สำคัญ เช่น สันธิโรโมจนสูตร และลังกาวตารสูตร เป็นต้น

นิกายโยคจารเจริญถึงขีดสุดในสมัยของท่านอสังคะ (Asanga) และท่านวสุพันธู (Vasubandhu) สองพี่น้องผู้แต่งตำราออกเผยแผ่มากมาย โดยท่านอสังคะพี่ชายเป็นศิษย์คนสำคัญของท่านไมเตรยนาถเป็นผู้อธิบายปรัชญาโยคจารอย่างเป็นระบบต่อจากท่านไมเตรยนาถ ส่วนน้องชายคือวสุพันธูแต่เดิมบวชเรียนอยู่ในนิกายสรวาสติวาท หรือไวภาษิกะ มาภายหลังจึงหันมานับถือมหายานนิกายโยคจารตามพี่ชาย

อสังคะเรียกชื่อนิกายฝ่ายตนว่า นิกายโยคจาร (Yogacara) ส่วนวสุพันธูเรียกว่า นิกายวิชญาณวาท (Vijananavada) ที่ได้ชื่อว่าโยคจารนั้นก็เพราะใช้วิธีบำเพ็ญโยคะหรือการฝึกจิตเพื่อบรรลุโพธิ (การรู้แจ้งความจริง) แต่ที่ชื่อว่า วิชญาณวาท ก็เพราะยึดถือจิตตมาตระ หรือวิชญาปติมาตระ (Vijaaptimatra) หมายถึงความไม่มีอะไรนอกจากวิญญาณ (Thought-Only, or Mind-Only) ว่าเป็นความจริงแท้ขั้นสูงสุด พูดง่ายๆ ว่า ยอมรับเฉพาะจิตหรือวิญญาณเพียงประการเดียวว่าเป็นจริง สิ่งต่างๆ นอกนั้นเป็นเพียงความคิดหรืออาการกิริยาของจิต ดังนั้นโยคจารจึงใช้ปรัชญาไปในทางปฏิบัติ ส่วนวิชญาณวาทใช้ปรัชญาไปในทางแก้ความจริง

นอกจากนี้ โยคจารยังมีชื่อเรียกในภาษาจีนว่า ธรรมลักษณะ ซึ่งหมายถึงการให้ความสำคัญที่ลักษณะของธรรม แต่ไม่ว่าจะอย่างไร โยคจารก็ยังมีหลักการสำคัญอยู่ที่การยอมรับจิตว่าเป็นความจริงเดียวที่มีอยู่ ไม่มีความจริงอื่นนอกจากจิต¹

นิกายมาธยมิกะกับนิกายโยคจารต่างเป็นคู่ปรับกันมาทุกยุคทุกสมัยเหมือนอย่างขมิ้นกับปูน ถึงขนาดห้ามสาธุศิษย์ไม่ให้คบค้าสมาคมกัน มิให้ร่วมสังฆกรรม ข้อสำคัญที่ขัดแย้งกันก็คือเรื่องสวลักษณะหรือสวภาวะ คือลักษณะหรือภาวะของตนเอง นิกายมาธยมิกะถือว่าโดยสมมติสัจจะแล้ว สิ่งทั้งหลายทั้งปวงไม่มีสวลักษณะหรือสวภาวะในตัวของมันเอง เป็นมายาทั้งหมด และโดยปรมาตตสัจจะแล้ว สิ่งทั้งหลายทั้งปวงเป็นศูนยตา

ฝ่ายนิกายโยคจารถือว่า โดยสมมติสัจจะแล้ว สิ่งทั้งหลายทั้งปวงจะเป็นมายาไปทั้งหมดไม่ได้ แม้มองจากภายนอกจะไม่ใช่ของจริง แต่พีชะที่มาจากอาลยวิญญาณจนเป็นบ่อเกิด

¹ สุมาลี มหณรงค์ชัย, พุทธศาสนามหายาน, 2546 หน้า 96

ของภาพเหล่านั้นมีสวลักษณะอยู่ด้วย และโดยปรมัตถสัจจะก็ไม่ได้สูญเสียไปทั้งหมด ยกตัวอย่าง ถ้าทุกสิ่งทุกอย่างไม่มีสวลักษณะอยู่ภายในตัวของมันเองแล้ว คนเราทำความชั่ววันนี้ พรุ่งนี้ก็ไม่ต้องรับความชั่วที่ตัวเองได้กระทำไว้ ถ้าไม่มีสวลักษณะหรือสภาวะอยู่แล้วใครเล่าจะเป็นคนคอยรับบุญรับบาป นายปอทำความชั่ววันนี้ พรุ่งนี้ก็กลายเป็นคนละคนไปแล้วไม่ต้องรับความชั่วที่ตัวเองก่อไว้ เหมือนกับปลุกมะละกอ ถ้าไม่มีสวลักษณะอยู่จริงก็กลายเป็นมะม่วงมะพร้าวไป

สรุปแล้วนิยายทั้ง 2 ตีความหมายให้คำนิยามสวลักษณะแตกต่างกัน และดูเหมือนจะแย้งกันแบบสุดโต่ง ทั้งที่จริงแล้วจุดประสงค์ของทั้ง 2 นิยายเหมือนกัน คือ เพื่อความหลุดพ้น แต่สิ่งที่ดูเหมือนจะแตกต่างกันเป็นเพียงแนวทางการนำเสนอเท่านั้น โดยโยคจารย์ถือว่ามิจิตอยู่จริงและเป็นความจริงเพียงหนึ่งเดียว สวลักษณะนั้นเปลี่ยนแปลงได้ แต่ถึงจะเปลี่ยนแปลงอย่างไรก็ยังรักษาคุณสมบัติเดิมเอาไว้ได้ ดังนั้นจึงต้องพยายามทำให้ตัวเองหลุดพ้นจากความยุ่งยากซับซ้อนในโลก โดยหันมาดูที่กระแสดิจิตของตนและบังคับควบคุม

ส่วนมาธยมิกะถือว่าโดยที่สุดแล้วไม่มีอะไรอยู่เลย จึงยืนยันว่า ขึ้นชื่อว่าสวลักษณะแล้วจะต้องเพียงเปลี่ยนแปลงไม่ได้ ทั้งยังเสนอว่า ต้องพยายามทำตัวเองให้หลุดพ้นโดยไม่ยึดถืออะไรเลย และจุดเน้นของมาธยมิกะไม่ได้เพียงว่าไม่ยึดถืออะไรเลยเท่านั้น แต่ก้าวไปไกลถึงขนาดกล่าวว่า “โดยที่สุดแล้ว ความว่างก็ไม่มี (Emptiness of Emptiness)” ฝ่ายมาธยมิกะจึงประณามพวกโยคจารย์ว่าเป็นพวกสัสตวาท (ความมืออยู่อย่างเที่ยงแท้ถาวร) ฝ่ายโยคจารย์ก็ประณามพวกมาธยมิกะว่าเป็นพวกนัตถิกวาท (ความไม่มีอะไรอยู่เลย ไม่มีสภาวะที่จะกำหนดเป็นสาระได้) ต่างฝ่ายต่างกล่าวหากันว่า เป็นพวกมิจฉาทิภูฏิสึทำลายพระพุทธศาสนา ทำให้เกิดความขัดแย้งจนหาจุดจบไม่ได้ ทั้งสองนิยายนี้ ก็เลยเข้าข่ายเป็นมิจฉาทิภูฏิสึไปทั้งคู่ ตามหลักคำสอนฝ่ายเถรวาท¹

อันที่จริง โยคจารย์เห็นด้วยกับมาธยมิกะเฉพาะเรื่องความไม่มีอยู่จริงของวัตถุหรืออารมณ์ภายนอก แต่เรื่องที่เห็นว่าจิตไม่มีจริงหรือไม่มีอยู่จริงนั้น โยคจารย์ไม่เห็นด้วยอย่างยิ่ง เพราะถือว่าทรรศนะของมาธยมิกะที่ปฏิเสธว่าสูญทั้งหมดเท่ากับเป็นความเห็นผิดอย่างไม่น่าให้อภัย เพราะโยคจารย์เชื่อว่าอย่างน้อยที่สุดเราต้องยอมรับว่าจิตเป็นสิ่งที่มิจอยู่จริง ทั้งนี้เพื่อให้ความคิดที่ถูกต้องเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ จิตซึ่งประกอบด้วยกระแสแห่งความคิดชนิดต่างๆ (เจตสิก) เป็นสิ่งแท้จริงเพียงประการเดียว ดังนั้นหากจะกล่าวไปแล้ว ก็คงถือได้ว่านิยายโยคจารย์จัดว่าเป็นปรัชญาคำสอนฝ่ายอภิธรรมของมหายานที่ดูจะใกล้เคียงกับหลักคำสอนในการ

¹ ประยงค์ แสนบุราณ, พระพุทธศาสนา มหายาน., 2549 หน้า 76-77

ปฏิบัติของฝ่ายเถรวาทมากที่สุด โดยเฉพาะข้อความในคัมภีร์ฝ่ายเถรวาทที่ว่า “โลกอันจิตนำไป อันจิตย่อมเลือกใส่ไป โลกทั้งหมดเป็นไปตามอำนาจของธรรมอย่างเดียว คือจิต”

4.3 พระพุทธศาสนาในยุคเสื่อมจากอินเดีย

4.3.1 การเผยแพร่งของลัทธิพุทธตันตรยาน

นิกายพุทธตันตระ¹ (Tantric Buddhism) เชื่อว่าแนวทางของตนถือกำเนิดมาตั้งแต่สมัยพุทธกาลโดยคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า กล่าวกันว่า พระศากยมุนีพุทธเจ้าได้จัดให้มีการประชุมขึ้นที่เมืองศรีธานยกฤณะ และทรงสั่งสอนเกี่ยวกับทางลึกลับหรือทางลัด (Esoteric path) ที่เป็นธรรมละเอียดลึกซึ้งซึ่งไม่ทรงเปิดเผยทั่วไปแก่สาธารณชน แต่จะทรงแสดงให้ฟังเฉพาะคนที่สติปัญญาเฉลียวฉลาดเท่านั้น ดังนั้นคำสอนนี้จึงเรียกว่ารหস্যาน หรือคฤหยาน ซึ่งแปลว่า ลึกลับ เช่นเดียวกับที่พระองค์เคยทรงสั่งสอนวิถีทางให้แก่ภิกษุมหายานมาก่อนที่เขาศิษย์ภิกษุ คติความเชื่อดังกล่าวนี้ได้รับการสนับสนุนโดยนักประวัติศาสตร์ชาวทิเบต และนักปราชญ์ชาวอินเดียบางท่านก็เห็นคล้ายตามว่า พระพุทธเจ้าได้สอนหลักปฏิบัติแบบตันตระ มন্ত্র์ มุทรา และอาถรรพ์ ให้แก่พุทธศาสนิกชนด้วย โดยอ้างว่าผู้ที่ฉลาดอย่างพระพุทธองค์คงจะไม่ทรงละเว้นที่จะนำเอาหลักปฏิบัติเกี่ยวกับเวทมนตร์คาถา มารวมไว้ในพระพุทธศาสนา เพื่อดึงดูดพุทธศาสนิกชนให้ศรัทธาในพระพุทธศาสนามากขึ้น

จากร่องรอยทางประวัติศาสตร์ นักปราชญ์ชาวอินเดียได้สืบอายุของนิกายพุทธตันตระไปจนถึงสมัยของท่านเมไตรยนาถและอสังคะแห่งสำนักโยคจาร ซึ่งอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 8 อันเป็นช่วงที่ศาสนาฮินดูกำลังเฟื่องฟูอย่างมาก พระพุทธศาสนาในขณะนั้นจึงอยู่ในภาวะที่ต้องแข่งขันต่อสู้กับศาสนาฮินดู ดังนั้นเพื่อความอยู่รอดของพระพุทธศาสนา คณะอาจารย์ฝ่ายมหายานจึงตัดสินใจที่จะใช้วิธีประนีประนอมระหว่างกลุ่มชน 2 ฝ่าย คือ กลุ่มชาวพุทธยุคใหม่ และกลุ่มชาวฮินดูที่นับถือพระศิวะ (ไศวนิกาย) เพื่อให้ประชาชนหันกลับมา นับถือพระพุทธศาสนาดั้งเดิม

¹ตันตระ หมายถึง การเผยแพร่งหรือแผ่ออกไป เป็นสิ่งที่รู้จักกันในเฉพาะกลุ่มที่มีการศึกษา โดยการถ่ายทอดจากบุคคลหนึ่งไปสู่อีกบุคคลหนึ่งอย่างลับๆ ในฐานะตันเตครุ (ผู้ถ่ายทอดความรู้หรือผู้ชี้แนะ) และตันตริก (ผู้รับการถ่ายทอดความรู้หรือผู้ได้รับการชี้แนะ)

คณาจารย์ฝ่ายมหายานทั้งหลายเห็นว่า ลำพังพระธรรมแท้ๆ ยากที่จะทำให้ชาวบ้าน เข้าถึงได้ จึงคิดแก้ไขให้เหมือนศาสนาฮินดู คือกลับไปยกย่องเรื่องเวทมนตร์ อาคมขลัง พิธีหาลาภ พิธีเสกเป่า ลงเลขยันต์ต่างๆ จนในที่สุดนิกายพุทธตันตระจึงระคนปนประหว้างมหายาน นิกายโยคจารกับศาสนาฮินดูจนแทบแยกไม่ออก พระสงฆ์เองก็ต้องทำหน้าที่เหมือน พราหมณ์ทุกอย่าง ลัทธินี้จึงเรียกว่า มนตรยาน¹ (Mantrayana) หรือตันตรยาน (Tantrayana) เพราะนับถือพิธีกรรมและการท่องบ่นสาธยายเวทมนตร์อาคมเป็นสำคัญ โดยที่เวทมนตร์ แต่ละบทเรียกว่า ธารณี (Dharani) มีอานิสงส์ความขลังความศักดิ์สิทธิ์พรรณนาไว้วิจิตรลึกล้ำ นักหนา ธารณีมนต์เหล่านี้มีทั้งประเภทยาวขนาดหน้าสมุด และประเภทสั้นเพียงคำสองคำ ซึ่งเรียกว่าหัวใจคาถาหรือหัวใจธารณี สามารถทำให้ผู้สาธยายพ้นจากทุกข์ภัยนานาชนิด และ ให้ได้รับความสุขสวัสดิมงคลและโชคลาภตามความปรารถนา ฉะนั้นเป็นธรรมดาอยู่ ที่ลัทธินี้ จะได้รับการต้อนรับจากพุทธศาสนิกชนผู้ยังเป็นปุถุชนอยู่ ด้วยสามัญปุถุชนย่อมแสวงหาที่พึ่ง ไว้ป้องกันภัย ศาสนาพราหมณ์อ้างเอาอำนาจของพระเป็นเจ้าปกป้อง ลัทธิพุทธมนตรยานจึง แต่งมนตร์อ้างอำนาจของพระรัตนตรัยและอ้างอำนาจของพระโพธิสัตว์ตลอดจนอำนาจ ของเทพเจ้าทั้งหลายซึ่งนับถือกันว่าเป็นธรรมบาล รวมเอาเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์เข้าไว้ ด้วยก็มี แล้วสั่งสอนแพร่หลายในหมู่พุทธศาสนิกชน

นิกายพุทธตันตระมีวิธีสอนแตกต่างจากมหายานยุคต้นๆ อย่างชัดเจน มหายานสอน หลักธรรมในพระสูตรและศาสตร์ต่างๆ ที่ใครๆ ก็สามารถหาอ่านได้ และเป็นหนังสือที่คนทั่วไป พอจะทำความเข้าใจได้ แต่ตรงกันข้าม คัมภีร์เล่มใหม่อันยืดยาวของนิกายตันตระสงวนไว้สำหรับ บุคคลที่ได้รับการคัดเลือกแล้วเพียงไม่กี่คน และบุคคลเหล่านั้นจะต้องได้รับการสอนจากครู โดยตรง นอกจากนั้นคัมภีร์ยังเขียนไว้ด้วยภาษาที่ลึกลับ เข้าใจยาก และคลุมเครือชวนให้สงสัย อีกด้วย ทั้งไม่ยอมอ้างว่าคัมภีร์เหล่านั้นเป็นคำสอนของพระศากยมุนีพุทธเจ้า แต่กลับบอกว่า เป็นของพระพุทธเจ้าองค์อื่น ซึ่งกล่าวกันว่าพระองค์ได้ทรงสอนคัมภีร์เหล่านั้นตั้งแต่อดีตกาล อันไกลโพ้น แม้ว่าจุดมุ่งหมายของนิกายตันตระยังเป็นพุทธภาวะเช่นเดียวกับนิกายมหายาน แต่มิใช่เป็นสิ่งที่จะได้บรรลุในอนาคตอันไกลแสนไกลนานแสนนานอย่างแต่ก่อน หากแต่ พุทธภาวะนั้นมีอยู่ในร่างกายของเราเอง และในชั่วขณะจิตตุดบบาทที่เกิดขึ้นเดี๋ยวนี้เอง ซึ่งเรา บรรลุได้ด้วยวิธีการที่ใหม่เอี่ยม รวดเร็วทันใจและง่าย ๆ อย่างน่าอัศจรรย์ทีเดียว

¹ ลัทธินี้มีชื่อเรียกหลายอย่าง เรียกว่า พุทธมนตระบบบ้าง โยคตันตระบ้าง แล้วต่อมาก็มีอนุตรโยคตันตระ และลัทธิกาลจักระ

การเกิดขึ้นของนิกายตันตระดำรงอยู่นานถึง 3 สมัยด้วยกัน คือ สมัยแรกมีชื่อเรียกว่า มนตรยาน (Mantrayana) ซึ่งได้เริ่มต้นในพุทธศตวรรษที่ 8 แต่เพิ่งจะมีการเผยแพร่คำสอนอย่างจริงจังหลังจากพุทธศตวรรษที่ 10 นิกายนี้ได้ก่อให้เกิดเวทมนตร์คาถาต่างๆ ขึ้นมากมาย โดยมีความมุ่งหมายที่จะให้เวทมนตร์คาถาเหล่านั้นเข้าช่วยให้การแสวงหาพระโพธิญาณทำได้ง่ายขึ้น ดังนั้นในพุทธศาสนาจึงมีมนตร์ มีมูทระ มีมัญทละ และเทพเจ้าองค์ใหม่เกิดขึ้นทั้งที่มีในตำราและนอกตำรามากมาย

และพอหลังจาก พ.ศ.1293 นิกายตันตระนี้ ก็ได้รับการจัดระบบใหม่ขึ้นมา มีชื่อเรียกว่า วัชรยาน ซึ่งก็ยังมีส่วนเกี่ยวข้องกับคำสอนดั้งเดิมอยู่ในเรื่องพระเจ้า 5 พระองค์¹ (Five Tathagatas) นิกายย่อยที่ได้รับความนิยมเป็นพิเศษในช่วงนั้นคือ นิกายสหชยาน ซึ่งเน้นหนักไปในทางการทำสมาธิและเจริญวิปัสสนา อีกทั้งสอนโดยใช้ปริศนาปัญหาธรรมและภาพปริศนาต่าง ๆ และหลีกเลี่ยงการใช้ระบบการเรียนการสอนที่กำหนดตายตัว เมื่อถึงพุทธศตวรรษที่ 15 นิกายกาลจักรก็เกิดขึ้น ซึ่งกาลจักรนี้เป็นเครื่องหมายแสดงให้เห็นว่า นิกายนี้ได้ขยายขอบเขตแห่งคำสอนกว้างขวางยิ่งขึ้น และเน้นหนักไปทางโหราศาสตร์ด้วย

นิกายดังกล่าวนี้เองได้เจริญขึ้นในอินเดียตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 15 เป็นต้นมา นักบวชในนิกายนี้ไม่เรียกว่าภิกษุ แต่เรียกว่า สิทธะ (Siddha) หรือผู้วิเศษ ซึ่งก็ไม่แตกต่างอะไรนักจากพระโพธิสัตว์ แต่กล่าวกันว่าหลังจากที่สิทธะได้บรรลุถึงภูมิที่ 8 แล้ว ก็จะมีฤทธานุภาพต่างๆ ครบถ้วน² สิทธะเป็นบุคคลที่เป็นแบบฉบับซึ่งจัดว่าเป็นอริยะ

ต่อมา นิกายพุทธตันตระได้แตกแยกสาขาออกไปอีก แบ่งเป็น 2 พวกใหญ่³ คือ พวกวามจารี หรือพุทธตันตระฝ่ายซ้าย พวกนี้ประพฤติเลียนเพื่อนไม่รักษาพรหมจรรย์ มีลักษณะเป็นหมอมืดมากขึ้น คือ อยู่ในป่าช้า ใช้กะโหลกหัวผีเป็นบาตร และมีภาษาลับพูดกันเฉพาะพวก เรียกว่า “สนธยาภาษา” ถือการเสพกามคุณเป็นการบรรลุวิโมกข์ เกณฑ์ให้พระพุทธรูปเจ้าและพระโพธิสัตว์มี “ศักติ” (Shakti) คือ ชายาคู่บารมี พระพุทธรูปก็มักมีรูปอ้อมกอดศักติ การบรรลุนิพพานต้องทำให้ธาตุชายธาตุหญิงมาสมานกัน ธาตุชายเป็นอุบาย ธาตุหญิงเป็นปรัชญา เมื่ออุบายรวมกับปรัชญาจึงได้ผลคือนิพพาน

¹ พระธยานิพุทธทั้งห้าพระองค์ ได้แก่ พระไวโรจนาพุทธะ พระอักษะโกภยพุทธะ พระรัตนสัมภวาพุทธะ พระอมิตาภพุทธะ และพระอโฆภยพุทธะ

² เอ็ดเวิร์ด คอนซ์, พุทธศาสนประวัติสังเขป, 2516 หน้า 102

³ คล้ายกับพวกฮินดูตันตระที่แบ่งเป็นทักษณะจารีกับวามจารี กล่าวคือ พวกทักษณะจารีหรือฝ่ายขวาทำพิธีบวงสรวงเทวดาผู้หญิงอย่างเปิดเผย แต่วามจารีหรือฝ่ายซ้ายไปทำพิธีกันลับ และไม่มีใครแสดงตนว่านับถือลัทธิพวกนี้

นอกจากนี้ ยังมีความเชื่อว่าพระพุทธรองค์มีพระกายที่ 4 เรียกว่า วัชรสัตว์ ซึ่งทำเป็นรูปพระพุทธรูปนั่งทรงกำลังสวมกอดนางตารามเหสีของพระองค์ในท่าร่วมสังวาส (ยบยุม) พระพุทธรูปแบบนี้และปฏิมากรรมที่คล้ายกันนี้ มีในพิพิธภัณฑ์ของประเทศเนปาลมาก และพระในลัทธินี้ต้องทำพิธีเสพเมถุนกับหญิงอยู่เรื่อยๆ เพื่อแสดงความเคารพต่อพระพุทธรองค์กับนางตารา และยังมีความเชื่อกันอีกด้วยว่า ความเป็นพุทธรูปตั้งอยู่ในอวัยวะสืบพันธุ์ของหญิงหรือโยนี

ในขณะที่อีกพวกหนึ่งเรียกว่า พวกทักซิณจารี หรือพุทธรูปตันตระฝ่ายขวา พวกนี้ยังประพฤตินิยมวินัย ถ้าเป็นพระยังรักษาพรหมจรรย์ เข้าใจดีความให้เป็นธรรมโดยกล่าวว่า สัญลักษณ์เหล่านั้น จะถือเอาตรงตัวไม่ได้ เช่น ในคัมภีร์สาธนา มาลาของท่านอหังควัระ¹ ซึ่งเป็นลิตาจารย์คนหนึ่งในนิกายนี้ ได้กล่าวว่า “สาธุ” (Sadhu) หมายถึง นักบวชควรได้รับการบำเรอจากสตรีเพศ เพื่อให้ได้เสวยมหาเมถุนา ข้อความเช่นนี้เป็นสนธิภาษา จะต้องไขความว่า สตรีเพศในที่นี้ท่านให้หมายเอาปัญญา สาธุเป็นเพศชาย จะต้องสร้างอุบายเพื่อรวมเป็นหนึ่ง (เอกภาพ) เมื่อเป็นเช่นนี้ก็จะได้พระนิพพาน แต่พวกวามจารีนั้นหาคิดเช่นนั้นไม่ พวกเขาได้ถือเอาตามตัวอักษรเลยที่เดียว ถึงกับสอนว่า ผู้ใดมอบสตรีให้ลิตาจะได้อุศล

จะเห็นว่า พุทธรูปตันตระสอนให้คนกลับไปสู่กิเลส สอนให้คนเชื่อของขลังและอาคม และสอนให้บำเพ็ญตบะแต่ไม่ต้องทำอย่างลำบากเย็นอะไร คือธรรมชาติประสงคิให้มนุษย์ทำอย่างไรก็ให้อุโลมทำไปตามนั้น พวกตันตระมีพิธีกรรมเรียก จักรบูชา และทำกันอย่างไรในลัทธิ ศักติ คือ ผู้ชายกับผู้หญิงจำนวนเท่าๆ กัน ไปพบกันในที่ลับตาเวลามีดค่าแล้วนั่งล้อมเป็นวงเข้าเอาเทพีที่เคารพบูชาตั้งกลาง หรือไม่กี่ใช้เครื่องหมายโยนีของหญิงตั้งไว้บูชา บางทีก็ให้หญิงเปลือยกาย หญิงพวกนี้โดยมากเป็นภรรยาของพระ จุดหมายในการทำพิธีนี้ อยู่ที่การบูชาโยนี เป็นสำคัญ ในพิธีมีการเสพสุรา กินปลา กินเนื้อ ช้าวตากัน แล้วเสพเมถุน การกระทำ 5 อย่างนี้คือ ตีมสุรา (มัทยะ) กินเนื้อ (มังสา) กินปลา (มัตสะ) กินข้าว (มุทธะ) และเสพเมถุน (เมถุนะ) เรียกว่า ตัตตวะทั้ง 5² (Pancha Tattva) แต่พวกทักซิณจารีตีความ “ม” ทั้ง 5 ว่า ได้แก่ ปัญจขันธ์ 5 คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ

ถ้าว่ากันโดยต้นกำเนิดแล้ว นิกายตันทรยานนี้ได้มีวิวัฒนาการมาจากปฏิกิริยาเพื่อต่อต้านภยันตรายที่คุกคามพุทธศาสนาในอินเดียสมัยนั้น ซึ่งกำลังขยายตัวอย่างเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ใน

¹ อหังควัระ เป็นโอรสของพระเจ้าโคपालแห่งอินเดียตะวันออก ท่านเป็นหนึ่งในลิตาจารย์ 84 คน ที่มีชื่อเสียงด้านการประพันธ์หนังสือ ผลงานได้รับการเก็บรักษาไว้ในทิเบต เช่น ปรัชโยปายวินิจจยลิติ

² สมัคร บรูราวาศ, *ปรัชญาพราหมณ์ในสมัยพุทธกาล*, 2516 หน้า 109-116

ระยะแรกปรากฏว่าคณาจารย์ชาวพุทธประสบความสำเร็จในการพัฒนาต้นตระกูลหน้าพวกฮินดูมาก เพราะมนตรยานมีอิทธิพลในทางเข้าเจ้าอารมณ์ให้เลื่อมใสง่าย และมีพิธีกรรมอันสวยสดงดงาม ส่วนสัทธานมีอิทธิพลในด้านการปฏิบัติสมาธิอย่างลึกซึ้ง¹

แต่เมื่อเริ่มมีเรื่องเลอะเทอะผิดธรรมวินัยเข้ามาปะปนมากขึ้น และมีการแก้ไขละทิ้งธรรมวินัยดั้งเดิมมากขึ้น พระพุทธศาสนาที่แท้จริงจึงค่อยๆ เลื่อมไป โดยถูกอิทธิพลศาสนาพราหมณ์กลืนไปที่ละเล็กละน้อยในรูปของลัทธิตันตрянานนี้เอง หลังจากนั้นมาคณะสงฆ์บางกลุ่มก็ถูกเบียดเบียนความคิดด้วยลัทธิตันตฺระที่พัฒนาถึงขีดสุด จนเชื่อว่าชีวิตทางเพศไปกันได้กับภิกษุภาวะ ทั้งๆ ที่ก่อนหน้านี้ศนะเรื่องประพฤติพรหมจรรย์ไม่ข้องเกี่ยวกับกามารมณ์ยังดำรงอยู่อย่างมั่นคงในหมู่คณะสงฆ์ จนเมื่อประมาณพุทธศตวรรษที่ 10 จึงมีหลักฐานว่าในแคว้นกัษมีระ มีภิกษุแต่งงาน และตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 13 เป็นต้นมา นิกายตันตฺระก็ยอมรับรองการแต่งงานของภิกษุตามหมู่บ้านที่นิกายนี้ขยายออกไป² นี่คือสภาพการพระพุทธศาสนาในอินเดียยุคปลายที่เข้าสู่ภาวะเลื่อม กระทั่งสูญสิ้นไปในเวลาต่อมา

4.3.2 พระพุทธศาสนาภายใต้การอุปถัมภ์ของฝ่ายอาณาจักร

ในบรรดาลัทธิศาสนาิกายต่างๆ ของอินเดียโบราณซึ่งมีอยู่ดาษดื่น จะเห็นว่ามีแต่เพียงสาวกของเซนเท่านั้น ที่ยังหลงเหลือในปัจจุบัน ทั้งที่หลักคำสอนไม่มีใครสอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงของสังคม ทั้งนี้เป็นเพราะว่า บรรดาสาวกของเซนเหล่านั้น มีพวกพ่อค้าที่มีฐานะมั่งคั่งรวมอยู่ด้วยเป็นอันมาก และคอยให้ความอุปถัมภ์แก่นักบวชนั้นอย่างเต็มที่ จึงทำให้อยู่รอดมาได้ เพราะชุมชนของศาสนาเซนตั้งอยู่ท่ามกลางนักบวชกับคฤหัสถ์

แต่สำหรับพระพุทธศาสนาโดยทั่วไปอาศัยพระเจ้าแผ่นดินทรงอุปถัมภ์ และที่ใดที่ขาดการอุปถัมภ์จากพระมหากษัตริย์ ที่นั้นพระพุทธศาสนาก็จะประสบความลำบากเสมอ เมื่อผู้ปกครองเฉยเมยต่อดินแดนที่มีพระสงฆ์อยู่ประจำ ไม่ได้ให้การสนับสนุนกันเท่าที่ควร พระสงฆ์ก็ไม่อาจอยู่ในถิ่นนั้นๆ ตามปกติได้ จำต้องละทิ้งที่นั่นไป เพราะไม่อาจปฏิบัติตามวินัยและศาสนกิจตามสมควรได้ ในขณะที่ศาสนาเซนยืนหยัดอยู่กับถิ่นที่อยู่ของตน ในบั้นปลายทั้งฮินดูและเซนต่างก็อยู่รอดมาได้ในดินแดนดั้งเดิมของตน³

¹ สภาการศึกษาหมากหญ้าวิทยาลัย, พุทธศาสนประวัติระหว่าง 2500 ปีที่ล่วงแล้ว, 2537 หน้า 369

² เอ็ดเวิร์ด คอนซ์, พุทธศาสนา: สารและพัฒนาการ, 2530 หน้า 75

³ เอ็ดเวิร์ด คอนซ์, พุทธศาสนประวัติสังเขป, 2516 หน้า 152-155

ในสมัยพุทธกาล พระพุทธศาสนาได้รับการอุปถัมภ์จากกษัตริย์ผู้ปกครองรัฐต่างๆ เช่น พระเจ้าพิมพิสาร พระเจ้าปเสนทิโกศล พระเจ้าจันทปัสโชต และพระเจ้าอุเทน ทรงยอมรับพระพุทธศาสนา หลังจากพุทธกาลพระพุทธศาสนาก็ได้ขยายตัวไปตามลำดับ และ 200 ปีเศษหลังพุทธกาล พระพุทธศาสนาได้หยั่งรากลึกลงไปอินเดียในยุคของพระเจ้าอโศกมหาราช แห่งราชวงศ์โมริยะ พระเจ้ากนิษกะแห่งราชวงศ์กุษาณะ และพระเจ้าหรรษวรรณะ เป็นต้น กษัตริย์เหล่านี้ทรงส่งเสริมความก้าวหน้าของพระพุทธศาสนาทั้งในอินเดียและในต่างประเทศ

โดยเฉพาะพระเจ้าอโศกมหาราช พระองค์เป็นคนแรกที่ทำให้พระพุทธศาสนากลายเป็นศาสนาของโลก ทรงแผ่ขยายพระศาสนาไปจนทั่วทุกทิศของอินเดีย และนำไปยังลังกา กัมพูระ และคันธาระ ทั้งยังส่งสมณทูตไปยังกษัตริย์กรีกในสมัยของพระองค์อีกด้วย¹

ภายหลังจากที่พระเจ้าอโศกมหาราชสวรรคตไปแล้ว 50 ปี ราชวงศ์โมริยะของพระองค์ก็ล่มสลาย พระพุทธศาสนาจึงตกอยู่ในสภาพไร้กษัตริย์อุปถัมภ์ และกลับมาสู่ยุคทองอีกครั้งในปี พ.ศ.621 ซึ่งตรงกับสมัยของพระเจ้ากนิษกะ ต่อมาประมาณปี พ.ศ.700 ราชวงศ์กุษาณะของพระเจ้ากนิษกะหมดอำนาจในการปกครองอินเดีย กงล้อแห่งพระพุทธศาสนาจึงหมุนกลับมาสู่สภาพไร้ราชูปถัมภ์อีกครั้ง เมื่อราชวงศ์คุปตะมีอำนาจปกครองแคว้นมคธ กษัตริย์ราชวงศ์นี้หันถือศาสนาพราหมณ์กระทั่งมาถึงยุคของกษัตริย์ผู้จงรักภักดีและเปี่ยมด้วยศรัทธาต่อพระพุทธศาสนาองค์สุดท้ายคือ พระเจ้าหรรษวรรณะ ทรงครองราชสมบัติเมื่อราวปี พ.ศ.1100 พระเจ้าหรรษวรรณะแผ่อำนาจครองแผ่นดินภาคเหนือทั้งหมด พระองค์เสด็จสวรรคตในราวปี พ.ศ.1190 จากนั้นเป็นต้นมา พระพุทธศาสนาจึงโดดเดี่ยวอยู่ท่ามกลางศัตรูคู่แค้น คือศาสนาฮินดู ตกอยู่ในภาวะไร้ราชูปถัมภ์ ไม่มีผู้ปกป้องผองภัย เมื่อพระพุทธศาสนาสูญเสียราชูปถัมภ์ กษัตริย์ต่างศาสนาจึงใช้อำนาจมหาศาลที่ตนมีอยู่เข้าทำลายล้างผลาญโดยไม่ยั้งมือ²

ความรุ่งเรืองและอับเฉาของพระพุทธศาสนาในอินเดีย ขึ้นอยู่กับว่าในยุคใดสมัยใด กษัตริย์ให้ความอุปถัมภ์สนับสนุน ยุคนั้นสมัยนั้นพระพุทธศาสนาก็จะเจริญรุ่งเรือง แต่ยุคใดเป็นไปในทำนองตรงกันข้าม คือหากขาดความอุปการะจากผู้ทรงอำนาจในแผ่นดิน ยุคนั้นพระพุทธศาสนาก็จะประสบกับภาวะซบเซา³

¹ เอ็ดเวิร์ด คอนซ์, **พุทธศาสนา: สาระและพัฒนาการ**, 2530 หน้า 92,93

² ดี.ซี. อหิระ, **สาเหตุความเสื่อมสูญของพระพุทธศาสนาในอินเดียหน้า**, 2542 หน้า 113,114

³ พระมหานิกัร สุวรรณดี (2544) “การศึกษาวิเคราะห์หลักความเชื่อเรื่องระบบวรรณะของชาวฮินดูในประเทศไทย”, **วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาศาสนาเปรียบเทียบ, มหาวิทยาลัยมหิดล** หน้า 140

4.3.3 สาเหตุที่ทำให้พระพุทธศาสนาเสื่อมจากอินเดีย

ทั้งที่พระพุทธศาสนาถือกำเนิดในประเทศอินเดีย แต่ต่อมาในขณะที่พระพุทธศาสนาแผ่ขยายและเจริญรุ่งเรืองไปในดินแดนต่างๆ ทั่วโลก พระพุทธศาสนาในอินเดียเองกลับเสื่อมลงจนในยุคหนึ่งกล่าวได้ว่าแทบไม่มีชาวพุทธหลงเหลืออยู่เลย ที่เป็นเช่นนี้น่าจะมาจาก 2 สาเหตุหลักดังต่อไปนี้

1. สาเหตุภายใน

พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาซึ่งมีพระภิกษุสงฆ์เป็นผู้นำ โดยมีวัดเป็นศูนย์กลาง ในแง่การปฏิบัติเพื่อมุ่งสู่นิพพานนั้น พระภิกษุสงฆ์คือผู้ที่สละโลก ตั้งใจปฏิบัติธรรมขัดเกลากิเลสถือเป็นแบบอย่างของชาวพุทธโดยทั่วไป และในแง่การเผยแผ่ศาสนา พระภิกษุสงฆ์ก็อยู่ในฐานะของครูผู้สอน โดยสาธุชนทั่วไปเป็นผู้รับฟังคำสอนแล้วนำไปปฏิบัติ และทำบุญให้การสนับสนุนในการดำรงชีพและการปฏิบัติศาสนกิจของพระภิกษุสงฆ์

ในระยะแรกพระภิกษุสงฆ์ที่บรรลุนิพพานเป็นพระอรหันต์มีอยู่เป็นจำนวนมาก ปฏิบัติตนเป็นผู้นำ เป็นแบบอย่างแก่พระภิกษุสงฆ์อื่นในการเผยแผ่พระศาสนา พระภิกษุสงฆ์ส่วนใหญ่ต่างมีความศรัทธาในพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอย่างแน่นแฟ้น เป้าหมายการบวชในสมัยนั้นคือบวชเพื่อมุ่งพระนิพพานกันจริง ๆ ให้ความสำคัญทั้งการศึกษาพระปริยัติธรรมและการปฏิบัติธรรมควบคู่กันไป นอกจากนี้ยังทำหน้าที่เผยแผ่สั่งสอนประชาชนให้ปฏิบัติตามต่อไป พระพุทธศาสนาจึงเจริญรุ่งเรืองขึ้นอย่างรวดเร็ว

ต่อมาผู้บรรลุนิพพานเป็นพระอรหันต์มีจำนวนน้อยลง ในหมู่พระภิกษุสงฆ์ก็มีทั้งผู้ที่มีใจรักมีความเชี่ยวชาญทางด้านพระปริยัติธรรมและผู้ที่เกี่ยวข้องชาญในด้านธรรมปฏิบัติ แต่เนื่องจากการศึกษาพระปริยัติธรรมเป็นสิ่งที่สามารถวัดความรู้ได้ สามารถจัดการศึกษาเป็นระบบและให้วุฒิการศึกษาได้ ในขณะที่ธรรมปฏิบัติเป็นสิ่งที่รู้เฉพาะตน เป็นของละเอียด วัดได้ยาก และเนื่องจากพระภิกษุสงฆ์ผู้เชี่ยวชาญด้านธรรมปฏิบัติ มักมีใจโน้มเอียงไปในทางแสวงหาความสงบสงัด มักไม่ชอบการคลุกคลีด้วยหมู่คณะ เมื่อเป็นเช่นนี้ หลังจากเวลาผ่านไป พระภิกษุสงฆ์ผู้มีความเชี่ยวชาญด้านพระปริยัติธรรมจึงขึ้นมาเป็นผู้บริหารคณะสงฆ์ไปโดยปริยาย¹

¹ Kitagawa, Joseph M. **Buddhism and Social Change**: A Historical Perspective, 1980 p. 89

เมื่อผู้บริหารการคณะสงฆ์เป็นผู้เชี่ยวชาญทางด้านปริยัติธรรม ก็เป็นธรรมดาอยู่เองที่ การส่งเสริมการศึกษาของสงฆ์จะเน้นหนักในด้านพระปริยัติธรรมเป็นหลักเพราะเป็นสิ่งที่คุ้นเคย และชำนาญ แม้จะเห็นความสำคัญของธรรมปฏิบัติ แต่เมื่อตนไม่คุ้นเคย ไม่มีความชำนาญ การสนับสนุนก็ทำได้ในขอบเขตหนึ่งเท่านั้น พระภิกษุสงฆ์รุ่นใหม่ ๆ จึงมักได้รับการฝึกอบรม ในด้านพระปริยัติธรรมเป็นหลัก ส่วนธรรมปฏิบัติก็ค่อย ๆ ลดน้อยถอยลง

การศึกษาพระปริยัติธรรมในยุคแรก ๆ ก็ศึกษาเพื่อเน้นให้เข้าใจในพุทธพจน์คำสั่งสอน ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เพื่อนำมาใช้ในการประพฤติปฏิบัติ แต่ต่อมาเมื่อศึกษามากเข้า ๆ ก็ มีพระภิกษุสงฆ์ที่เป็นนักคิด นักทฤษฎีจำนวนหนึ่ง ทนการทำทนายจากนักคิดนักปรัชญาของ ศาสนาอื่น ๆ ไม่ได้ เมื่อถูกตั้งคำถามเกี่ยวกับเรื่องอภิปราย เช่น โลกนี้โลกหน้าว่ามีจริงหรือไม่ จิตมีการรับรู้ได้อย่างไร โลกเป็นอยู่อย่างไร มีจริงหรือไม่ เป็นต้น จึงพยายามหาเหตุผลทางทฤษฎี ตามแนวคิดในทางพระพุทธศาสนาและใช้การให้เหตุผลทางตรรกศาสตร์มาอธิบายปัญหาเหล่านี้ ทั้ง ๆ ที่คำถามเหล่านี้เป็นคำถามที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าไม่ทรงพยากรณ์ เพราะถือว่าไม่เกิด ประโยชน์มีแต่จะเป็นเหตุให้ถกเถียงทะเลาะเบาะแว้งกัน ทรงอบรมสั่งสอนแต่ในสิ่งที่นำไปสู่ การขัดเกลากิเลส มุ่งสู่พระนิพพาน ซึ่งเมื่อถึงจุดนั้นแล้วผู้ปฏิบัติก็ย่อมจะเข้าใจสิ่งเหล่านี้ได้เอง

หลักธรรมในพระพุทธศาสนา เมื่อปฏิบัติจนเข้าถึงแล้ว ผู้ปฏิบัติย่อมเห็นตรงกัน เป็น ภาวนามยปัญญา (ความรู้แจ้งที่เกิดจากความเห็นแจ้ง) แต่เมื่อพยายามพิสูจน์ด้วยความคิด ทางตรรกศาสตร์ ด้วยจินตมยปัญญา (ความรู้คิด) ไม่ได้รู้แจ้งด้วยตนเองเพราะไม่เห็นแจ้ง ย่อมมีความคิดแตกต่างหลากหลาย ผลก็คือนักทฤษฎีของพระพุทธศาสนาเองก็มีความเห็น ไม่ตรงกัน ทะเลาะถกเถียงกันเอง เกิดเป็นแนวคิดของสำนักต่าง ๆ และแตกตัวเป็นนิกายต่าง ๆ ในที่สุด¹ มีนักทฤษฎีในพระพุทธศาสนาที่มีชื่อเสียงเกิดขึ้นจำนวนมาก เช่น นาคารชุน อสังคะ วสุพันธ์ุ ทิคนาคะ ภาววิเวก ธรรมกীরติ ศานตรักษิตะ เป็นต้น²

แนวคิดของพระนักทฤษฎีเหล่านี้มีความลึกซึ้งมาก จนแม้นักวิชาการทางตะวันตก ปัจจุบันมาเห็นเข้ายังตื่นตะลึง แต่ผลที่เกิดก็คือ เกิดความขัดแย้งแตกแยกในหมู่ชาวพุทธ และ พระพุทธศาสนาได้กลายเป็นศาสนาที่มีหลักคำสอนสลับซับซ้อนจนชาวบ้านฟังไม่เข้าใจ ประหนึ่ง ว่าพระพุทธศาสนากลายเป็นศาสนาของพระภิกษุสงฆ์เท่านั้น แต่ก็มีพระภิกษุสงฆ์เพียงจำนวน น้อยที่รู้เรื่อง และก็ยังคิดเห็นไม่ตรงกันอีก ส่วนชาวพุทธทั่วไปกลายเป็นชาวพุทธแต่ในนาม

¹ Harvey, Peter. **An Introduction to Buddhism**, 2000 p. 73-75

² Hirakawa, Akira. **History of Indian Buddhism**, 1994 p. 32-300

ไปวัดทำบุญตามเทศกาลตามประเพณีเท่านั้น

ขณะเดียวกัน ก็มีพระภิกษุสงฆ์อีกกลุ่มหนึ่ง ซึ่งมีจำนวนมากกว่า ได้หันไปปฏิบัติตามใจชาวบ้าน ซึ่งต้องการพึ่งพาอำนาจลึกลับและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ จึงมีการเล่นเครื่องรางของขลัง เวทมนตร์คาถาต่างๆ วัตรปฏิบัติย่อหย่อนลง จนถึงจุดหนึ่งเกิดเป็นนิกายตันตระ ซึ่งเลยเถิดไปถึงขนาดถือว่า การเสพกามเป็นหนทางสู่การตรัสรู้ธรรม การดื่มสุราเป็นสิ่งดี เป็นต้น

เมื่อเกิดความแตกแยกภายในพระพุทธศาสนา ทั้งในเรื่องของแนวคิดทฤษฎีที่ทะเลาะเบาะแว้งกันไม่จบสิ้น จนถึงการแตกเป็นกลุ่มเวทมนตร์คาถาซึ่งฉีกแนวทางไปอย่างสุดโต่ง ในขณะที่ธรรมปฏิบัติอันเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนากลับถูกละเลยไป พระพุทธศาสนาในอินเดียจึงอ่อนแอลง

2. สาเหตุภายนอก

ในอินเดีย นอกจากพระพุทธศาสนาแล้ว ก็ยังมีศาสนาอื่นๆ อีกมาก โดยศาสนาพราหมณ์มีอิทธิพลมากที่สุด เมื่อพระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองขึ้น คนหันมานับถือมาก ศาสนาพราหมณ์ก็ลดบทบาทลง ผู้นำของศาสนาพราหมณ์ก็พยายามหาทางดึงศาสนิกกลับคืนอยู่ตลอดเวลา โดยการโจมตีพระพุทธศาสนาบ้าง พยายามหีบยกเอาคำสอนของพระพุทธศาสนาไปดัดแปลงเป็นคำสอนของตนบ้าง ปรับเปลี่ยนเพิ่มเติมเทพเจ้าที่นับถืออยู่บ้าง จนที่สุดได้กลายเป็นศาสนาฮินดูดังตำราเรียนเรื่องศาสนา เมื่อกล่าวถึงศาสนาฮินดู ก็มักจะมีคำว่าพราหมณ์ควบคู่กันไปเสมอ¹

เมื่อถึงเวลาที่พระพุทธศาสนาเสื่อมลงเนื่องจากความแตกแยกภายในแล้ว ก็ได้มีการเปลี่ยนวิธีการ จากการโจมตีพระพุทธศาสนา มาเป็นการผสมกลมกลืน โดยมีปราชญ์ใหญ่ชื่อ คังกระ (ประมาณปี พ.ศ.1280) เป็นผู้นำในการปฏิรูปศาสนาฮินดู มีการเลียนแบบวัดในพระพุทธศาสนา สร้างที่พักนักบวชในศาสนาฮินดูเรียกว่า มณะ เป็นศูนย์กลางในการเผยแผ่ศาสนาฮินดูขึ้นเป็นครั้งแรก² ทั้งยังมีการปรับเปลี่ยนเรื่อยๆ อีกมากมาย ถึงขนาดมีการปรับคำสอนบอกว่าพระสัมมาสัมพุทธเจ้าคือองค์อวตารปางที่ 9 ของพระวิษณุ³ แล้วนับเอาผู้ที่เคารพนับถือพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเข้าเป็นชาวฮินดูทั้งหมด

¹ ศาสนาพราหมณ์-ฮินดูนั้นมีวิวัฒนาการสืบทอดกันมาตามลำดับ โดยมีศาสนาพราหมณ์เป็นรากฐาน ช่วงที่ยังเป็นศาสนาพราหมณ์นั้นอยู่ในช่วงก่อนพุทธกาล ครั้นหลังพุทธกาลพระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองมาก ศาสนาพราหมณ์ซึ่งกำลังซบเซา จึงได้วิวัฒนาการเปลี่ยนไปเป็นศาสนาฮินดู

² Mayeda, Sengaku. *History of Indian Philosophy*, 1991 p.73-75

³ Jamanada, K. *Decline and Fall of Buddhism* (A tragedy in Ancient India) Chapter 1 p.1

ทางด้านของพระพุทธศาสนาเอง เมื่อมีปัญหาความแตกแยกภายในประกอบกับชาวพุทธโดยทั่วไปไม่มีความรู้ในพระธรรมอย่างถ่องแท้ เมื่อพบกับยุทธวิธีของศาสนาฮินดูเข้า เช่นนี้ ชาวพุทธก็ยิ่งสับสน แยกไม่ออกระหว่างพระพุทธศาสนากับศาสนาอื่น ทั้งที่เป็นชาวพุทธก็เคารพนับถือกราบไหว้พระพรหม เทพเจ้า เจ้าพ่อเจ้าแม่ต่างๆ ด้วย พระภิกษุสงฆ์เองบางส่วนก็หันไปเอาใจชาวบ้าน เห็นเขานับถือเทพเจ้า เจ้าแม่ต่างๆ ก็เอารูปปั้นของเทพเหล่านั้นมาไว้ในวัด ให้ชาวบ้านกราบไหว้บูชา ที่สุดชาวบ้านจึงแยกไม่ออก คิดว่าพระพุทธศาสนากับศาสนาฮินดูคือสิ่งเดียวกัน ชาวพุทธแต่เดิมก็กลายเป็นชาวฮินดูไปค่อนข้างตัว¹

และต่อมาเมื่อเจอเหตุกระทบครั้งใหญ่คือ ตั้งแต่ประมาณปี พ.ศ.1600 กองทัพมุสลิมบุกเข้ายึดอินเดียไล่มาจากทางตอนเหนือและประกาศทำลายพระพุทธศาสนา พวกมุสลิมภายใต้การนำของกษัตริย์นอร์ซุลต่านโมฮัมหมัดโมซี เข้ามารุกรานอินเดียจากทิศเหนือลงมาทิศใต้ เมื่อพบปูชนียสถานโบราณวัตถุของศาสนาอื่นในที่ใด ก็ใช้อาวุธเป็นเครื่องทำลายล้างวัดถุนั้นๆ โบสถ์วิหาร ศาลาการเปรียญ สังฆารามของพระพุทธศาสนาและไม่เว้นแม้เทวาลัยของพราหมณ์ก็ถูกทำลายลงในคราวนั้นเป็นอันมาก

กองทัพมุสลิมเมื่อคิดเป็นพิเศษต่อพระภิกษุผู้เผยแผ่พระพุทธศาสนา กองทัพมุสลิมจึงพากันเผาวัดทุกวัดในพระพุทธศาสนาราบเป็นหน้ากลอง² ฆ่าพระภิกษุทุกรูปที่อยู่ในวัดนั้นๆ จนเลือดแดงฉานนองแผ่นดิน ทั้งมีการให้รางวัลแก่ผู้ที่ตัดศีรษะพระภิกษุสงฆ์มาส่งให้ พระภิกษุสงฆ์จึงต้องสึก มิฉะนั้นก็ต้องอพยพหลบหนีไป³

สถูปเจดีย์จำนวนมหาศาลถูกทำลาย ถูกปล้นสดมภ์ และปล่อยให้รกร้างไป บางก็ถูกขโมยอิฐไปสร้างบ้าน ไปทำถนน กองเก้าถ่าน ซากพระพุทธปฏิมาที่ถูกไฟเผา โครงกระดูกนับไม่ถ้วน เหล็ก ไม้ หิน สุมเป็นกองใหญ่ สิ่งเหล่านี้ทั้งหมดหลงเหลือให้นักโบราณคดีเห็นเป็น

¹ วิธีการกลืนศาสนาพุทธให้เป็นฮินดูสรุปได้ 4 วิธี คือ

1. แต่งเรื่องให้พระพุทธเจ้าเป็นอวตารปางหนึ่งของพระวิษณุ
2. อธิบายหลักธรรมในพระพุทธศาสนาให้เหมือนกันกับในศาสนาฮินดู
3. ลอกเลียนหลักธรรมในพระพุทธศาสนาไปไว้ในศาสนาฮินดูและอธิบายในแนวของฮินดู และเผยแผ่ว่าศาสนาพราหมณ์และศาสนาพุทธมีลักษณะตรงกัน
4. ยึดครองพุทธสถานและดัดแปลงพุทธสถานนั้นให้เป็นศาสนสถานของฮินดู

² กองทัพมุสลิมถล่มมหาวิทยาลัยนาลันทา (Nalanda) และมหาวิทยาลัยวิกรัมศีล (Vikramasila) ของพระพุทธศาสนา ประมาณปี พ.ศ.1740 และ พ.ศ.1746 ตามลำดับ

³ พระภิกษุผู้รอดชีวิตจากคมดาบของทหารมุสลิม คือ พระภิกษุที่หลบหนีไปลี้ภัยอยู่ในประเทศใกล้เคียง เช่น เนปาล ทิเบต จีน เท่านั้น

ประจักษ์พยาน มิใช่การเผาทำลายครั้งเดียว แต่เกิดขึ้นนับครั้งไม่ถ้วน มิใช่แต่เพียงมุสลิมเท่านั้นที่ทำลายล้างพระพุทธศาสนา ในเวลาเดียวกัน ศาสนิกและพวกโยคีของฮินดู ก็ฉวยโอกาสนี้ซ้ำเติมให้หนักขึ้นไปอีก ทั้งนี้เห็นจะเป็นเพราะว่าพระพุทธศาสนาได้เคยเป็นคู่แข่งสำคัญที่ต่อสู้ขับเคี่ยวกับศาสนาฮินดูมาแต่ต้น การทำลายล้างยังไม่หยุดยั้ง บริเวณที่ถูกทำลายมากที่สุดคือแคว้นอูตรประเทศ และแคว้นพิหารอันเป็นแหล่งใหญ่ของพุทธศาสนา¹ พวกมุสลิมพากันเข้าใจผิดว่ามหาวิทยาลัยนาลันทาคือป้อมปราการของชาวพุทธจึงได้เช่นฆ่าพระภิกษุทุกรูปในวัด โดยการศึกษาว่าพระภิกษุเหล่านั้นคือทหาร มีพระภิกษุจำนวนน้อยมากที่รอดพ้นจากกองทัพมุสลิม² พระพุทธศาสนาซึ่งขณะนั้นมีเพียงพระภิกษุสงฆ์จำนวนน้อยที่รู้จักจริงในคำสอนของพระพุทธศาสนา ส่วนชาวพุทธทั่วไปนั้นขาดความรู้ความเข้าใจอย่างถูกต้อง ดังนั้นเมื่อพระภิกษุสงฆ์หมด พระพุทธศาสนาก็หมดจากประเทศอินเดียในที่สุด³

ไม่น่าเชื่อว่าพระพุทธศาสนาที่เคยรุ่งเรืองถึงขีดสูงสุด เมื่อกาลผ่านพ้นไป ก็ค่อยๆ ราบหรือลงด้วยแรงปะทะของศาสนาฮินดู ท้ายสุดเมื่อเข้าสู่ยุคมืด ก็ต้องมีอันปิดฉากลงด้วยกองทัพมุสลิมคลังศาสนา เหตุการณ์นี้นับเป็นปรากฏการณ์ที่ทำให้พุทธศาสนิกชนเจ็บปวดมากที่สุด

จากบทเรียนที่เกิดขึ้นในอินเดียดังกล่าว เราอาจสรุปได้ว่า ความมั่นคงของพระพุทธศาสนาจะต้องประกอบด้วยปัจจัยที่สำคัญคือ ชาวพุทธต้องเป็นชาวพุทธที่แท้จริง มีความรู้ความเข้าใจในคำสอนของพระพุทธศาสนาอย่างถูกต้อง โดยต้องศึกษาทั้งปริยัติและปฏิบัติเพื่อให้เกิดปฏิเวธ คือผลของการปฏิบัติ นำหลักธรรมมาใช้ในการดำเนินชีวิตจริง และปัจจัยที่สำคัญยิ่งอีกประการหนึ่งก็คือ ชาวพุทธจะต้องมีความสามัคคีกัน เว้นจากการให้ร้ายกัน พระพุทธศาสนาจึงจะมั่นคงอยู่ได้อย่างแท้จริง

กิจกรรม

หลังจากนักศึกษาได้ศึกษา บทที่ 4 พระพุทธศาสนาในอินเดียหลังยุคพุทธกาล จบโดยสมบูรณ์แล้ว โปรดทำแบบประเมินตนเองหลังเรียนบทที่ 4 และกิจกรรม ในแบบฝึกปฏิบัติบทที่ 4 แล้วจึงศึกษาบทที่ 5 ต่อไป

¹ เสถียร พันธรังษี, พุทธสถานในชมพูทวีป, 2525 หน้า 131

² ดี.ซี. อหิระ, สาเหตุความเสื่อมสูญของพระพุทธศาสนาในอินเดีย, 2542 หน้า 74

³ Mayeda, Sengaku. History of Indian Philosophy, 1991 p.187